

חברה

מחאה ומעמד בבאר שבע, 1948-1963

שני בר־און ממן

הקדמה

ב־20 ביולי 1959 בשעות אחר הצהריים פרצה קבוצת אנשים למרחב הציבורי המרכזי של באר שבע והפכה אותו על פניו: זוגיות נופצו, רכבים וחנויות הושחתו ובתי קפה הפכו לזירות שבהן החליפו מהלומות. אירוע זה, שכונה בעיתונות ובשיח הציבורי 'מהומות באר שבע', נעלם מן הזיכרון הקולקטיבי ובמידה רבה גם מהספרות האקדמית.¹ מאמר זה מבוסס על חקר האירועים והתגובה העיקרית להם, השתקה, ומציג את המבנה החברתי והתעסוקתי של באר שבע באותה תקופה, ומטרתו לתרום לחקר העיר והחברה בישראל. בעשורים האחרונים גדל העניין בנושאי השתיקה וההשתקה במחקר ההיסטוריה החברתית.² שתיקה והשתקה עומדות במוקד מחקר קבוצות השוליים, שקיבוען בשוליים הוא תוצר של דברים שאינם נכתבים ואינם נאמרים.³ היעדר התיעוד והכתיבה ההיסטוריוגרפית

1 סמי שלום שטרית מציין שהאירועים הוכחשו בזמן אמת והוצגו כפלייליים: סמי שלום שטרית, **המאבק המזרחי בישראל 1948-2003**, עם עובד, תל אביב 2004, עמ' 103. האירועים מוזכרים בקצרה גם אצל אסתר מאיר-גליצנשטיין, 'מנהיגות אחרת: דוד חכם והמאבק המזרחי על ראשות העיר באר שבע', בתוך: יהודה גרדוס והנ"ל (עורכים), **באר שבע: מטרופולין בהתהוות**, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2008, עמ' 44.

2 להגדרות שונות של היסטוריה חברתית ראו: Christopher Lloyd, *Explanation in Social History*, Basil Blackwell, Oxford, UK 1986. ליישומים עדכניים בהקשר של עובדים ועבודה ראו: Alice Kessler-Harris, 'Two Labour Histories or One?', in: Lex Heerma van Voss and Marcel van der Linden (eds.), *Class and Other Identities: Gender, Religion and Ethnicity in Writing of European Labour History*, Berghahn Books, New York 2002, pp. 133-149. לדיון נוסף בהקשר הישראלי ראו: שני בר־און, 'מעם למעמד: היסטוריה חברתית של עובדים באופקים, 1955-1981', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006.

3 Dipesh Chakrabarty, *Rethinking Working Class History: Bengal 1890 to 1940*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1989/2000, pp. 65-115; Ann Laura Stoler, 'Colonial Archives and the Arts of Governance: On the Content in the Form', in: Carolyn Hamilton (eds.), *Refiguring the Archive*, Springer, Dordrecht 2002, pp. 83-102. ראו גם: et al. (eds.), *Refiguring the Archive*, Springer, Dordrecht 2002, pp. 83-102. ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008.

אינו מקרי. חקר השתיקה וההשתקה עשוי ללמד על מאפיינים חברתיים, פוליטיים וכלכליים ש'השתיקה יפה להם',⁴ ולחשוף היבטים חבויים בתהליכים חברתיים-היסטוריים.⁵ האירועים וההשתקתם הם עובדות היסטוריות שפירושן עשוי לשפוך אור אחר על הספרות הקיימת. חקר ההשתקה של אירועי 1959 בבאר שבע מגלה שהאחראי לה היה הממסד: מערכת אכיפת החוק ומוסדות הממשלה בעיר, לצד העירייה. מעבר לתגובה המקובלת של הממסד לאירועי מרי חברתי,⁶ הייתה תמיכה רחבה בהשתקת האירועים, שנבעה מהכרה באפליה ומטיפול במוקדי הבעיה (חיסול המעברה וניידות חברתית-כלכלית של רוב העולים). במאמר אני מתמקדת בתהליך הבנייתו של שוק העבודה בעיר, כלומר בהיבטים מבניים, בשל היעדר נתונים לשם ניתוח היבטים של זהות וארגון הקשורים במחאה זו.⁷ ההסבר לאירועים ולתגובה להם נעוץ בהיווצרותן של שלוש קבוצות עיקריות בקרב תושבי העיר. הקבוצות נחלקו על פי פילוח שוק העבודה על בסיס מוצא אתני, ותק ומיקום במרחב. באירועי 20 ביולי 1959 נחשף מאבק של קבוצת שוליים נגד הקבוצה הדומיננטית, אך מקור ההשתקה והנצחתה היה בשכבת הביניים, שכבה מתעבה של 'עולים מסודרים' שזכו לניידות וליציבות במגורים ובתעסוקה. השתקת האירועים בזמן אמת נעשתה בהסכמתה ובעידודה של קבוצת רוב מגוונת אתנית, שרובה היה מזרחי והשתייך למעמד הביניים הנמוך, שכבה שהספרות נטתה להזניח. אורי כהן ונסים ליאון טוענים שחלק גדול מהמזרחים שייך למעמד הביניים בישראל, ואילו רוב הספרות עוסקת בשוליים ובמעמד הנמוך.⁸ אינני מבקשת לבטל ספרות זו, שאני שותפה לה, אך אני סבורה שאין די ספרות החוקרת היבטים מעמדיים החוצים את האוכלוסייה המזרחית. במאמר שלישה חלקים. בחלק הראשון נדונות 'מהומות באר שבע' עצמן.⁹ מטרתו העיקרית של חלק זה להביא תיאור מלא ככל האפשר של האירועים ובכך לאפשר את

4 Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Beacon Press, Boston, MA 1995, pp. 1-30; Laura Lee Downs, 'Women's Strikes and the Politics of Popular Egalitarianism in France, 1916-1918', in: Lenard R. Berlanstein (ed.), *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 1993, pp. 114-148

5 Trouillot, *Silencing the Past*, pp. 4-6

6 עדה יורמן, 'התגובה החברתית לאירועי ואדי סאליב', *הקונגרס העולמי למדעי היהדות*, 12, ה' (1997), עמ' 111-120.

7 לגישות בחקר מחאה עירונית ראו: שלמה חסון, *מחאת הדור השני: תנועות עירוניות-חברתיות בירושלים*, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1987, עמ' 5-22. השוו: Ira Katznelson, *City Trenches: Urban Politics and the Patterning of Class in the United States*, University of Chicago Press, Chicago 1981.

8 אורי כהן ונסים ליאון, 'לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל', *אלפיים*, 32 (תשס"ח), עמ' 83-101.

9 אני מתייחסת לאירועים בבאר שבע כהתקוממות אירועים-מרי או 'מהומות באר שבע' לסירוגין. זאת כדי לא לאמץ את השפה הרשמית ומנגד לא לצבוע אותם בצבע הרואי שיהיה תמונת ראי לנרטיב הרשמי.

זיכרון קיומם.¹⁰ כמו כן מתוארות בו התגובות העיקריות לאירועים: השתקתם והרחקת מחולליהם וסימונם. תיאור האירועים מאפשר ללמוד על הדמיון והשוני שבין 'מהומות באר שבע' לאירועי ואדי סאליב שקדמו להן, ובעיקר מהזחתם מן השוליים (בחיפה) למרכז העיר (בבאר שבע) ומתכונם. מתיאור האירועים והתגובות המיידיות עולה כי אף על פי שרוב תושבי העיר התנגדו לאלימות, הם פרקו במרחב הציבורי זעם שהצטבר, אשר הגורמים העיקריים לו היו כלכליים: תעסוקה ודיור. למרות מאפייניו הכלכליים של הזעם, כסותו הייתה אתנית.¹¹ המאבק היה בין הקבוצה השולית בעיר לקבוצה הדומיננטית, אך בדיעבד נדמה שהקבוצה הבולטת יותר הייתה הרוב הדומם.

חלק הארי של המאמר מתאר את התגבשותו של מבנה חברתי-כלכלי-מרחבי-אתני בבאר שבע מקום המדינה ועד אירועי 1959. מבנה זה עולה בקנה אחד עם הגדרותיו של ריצ'רד אדוארדס לפלחי שוק העבודה. אדוארדס טען כי אופני השליטה בתהליך העבודה מחלקים את שוק העבודה לשלושה: הראשוני-עצמאי מאופיין ביציבות, בשכר גבוה ובהכשרה כללית המאפשרת קידום; הראשוני-משני, שבו יש ייצוג לעובדים ויציבות תעסוקתית, אך התנאים ואפשרויות הקידום בו פחותים בשל הכשרה ספציפית; והשניוני המתאפיין בהיעדר ייצוג, בחוסר יציבות ובתנאי עבודה ירודים.¹² בהתאם לחלוקה זו נוצרו בבאר שבע שלוש קבוצות עיקריות. להבהרת התפתחותן של קבוצות אלה מתוארת התפתחותה של העיר לאחר 1948 בהתמקדות בקבוצת אליטה שהתבססה בה. קבוצה זו הייתה חלק ממעמד ביניים שהתפתח בחסות המדינה, שלא היה מעמד מובנו הכלכלי.¹³ בעיר התפתחה אריסטוקרטיה פועלית שאורחות חייה היו מזוהות עם

- 10 לחשיבות החקר של חלופות גנוזות או מובסות ראו: Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex 1968, pp. 12-13; Ewa Morawska, *Insecure Prosperity-Small-Town Jews in Industrial America, 1890-1940*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1996
- 11 לדיון בקשר שבין מעמד לאתניות ראו למשל: Edna Bonacich, 'A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market', *American Sociological Review*, 38, 5 (1972), pp. 547-559; ובהקשר המקומי: לב גרינברג, 'עובדים חלשים, עובדים חזקים: זרמים בכלכלה הפוליטית הישראלית 1967-1994', *תיאוריה וביקורת*, 9 (1996), עמ' 61-80.
- 12 Richard C. Edwards, *Contested Terrain: The Transformation of Workplace in the Twentieth Century*, Basic Books, New York 1979, p. 179
- 13 Henry Rosenfeld and Shulamit Carmi, 'The Privatization of Public Means, the State-made Middle Class, and the Realization of Family Value in Israel', in: Jean George Peristiany (ed.), *Kinship and Modernization in Mediterranean Society*, Center for Mediterranean Studies, Rome 1976, pp. 131-159
- "החלוציות הבורגנית": תרבות פופולרית והאתוס של "מעמד הביניים המימסדי" – שירי נעמי שמר 1967-1956, *ישראל*, 20 (2012), עמ' 21-80; על הוויכוח בתוך מפא"י ראו: Avi Bareli and Uri Cohen, 'The Middle Class Versus the Ruling Party During the 1950s in Israel: The "Engine-Coach Car" Dilemma', *Middle Eastern Studies*, 44, 3 (2008), pp. 489-510.

המרכז הכלכלי-חברתי-פוליטי בישראל, שגולם בבית הקפה 'כסית'¹⁴, ואשר היה מטרת המרי החברתי.

התבססתי על עיתונות התקופה ועל מקורות מארכיונים: ארכיון המדינה, ארכיון העבודה על שם פנחס לבון וארכיון טוביהו, וכן על שיחה שערכתי עם בנו של מי שנחשב למנהיג האירועים (אשר הלך לעולמו לפני המחקר). לצד אלה שימשו אותי גם דוחות שנכתבו סמוך לאירועים. רנה זמיר כתבה אחד מהם, המתייחס לשנים 1958-1959, ומכיל התייחסות גם להתקוממות עצמה וגם להקשרה. הדוח פורסם ב-1964.¹⁵ אלכסנדר ברלר ואחרים כתבו את השני, שהוא דוח מפורט מאוד ורוב החומר הכלול בו נאסף סמוך לשנת 1963. מקורות אלה מנכיחים את המתח שאפיין את העיר בזמן עיצובה החברתי-כלכלי ואת תגובת הנגד של מעמד הביניים הנמוך על שתיקתו והשתקתו בספרות.¹⁶

הזעם והדממה: מהומות באר שבע¹⁷

בשנת 1959 פרצו אירועי ואדי סאליב בחיפה, והשפעתם ניכרה בכמה מקומות בארץ.¹⁸ אחד המקומות העיקריים שעליהם השפיעו הייתה באר שבע, שם פרצו 'מהומות באר שבע'. מהומות אלה לא נצרבו בתודעה המקומית או בספרות האקדמית; הן הודחקו, ושכבות רחבות בציבור – מזרחים ואחרים – התנערו מהאלימות שזוהתה עמן. להלן אביא את השתלשלות האירועים ואת התגובות להם.

האירועים החלו בבאר שבע כעשרה ימים לאחר תחילתם בוואדי סאליב. בעיתון דבר דווח שהם החלו בעימות בין מפגינים לבעלי קפה 'כסית' בעיר,¹⁹ ולאחר מכן התפשטו לכמה

14 לשימוש בסמלים ולהיבטים לשוניים בהיסטוריה החברתית של העבודה ראו למשל: Donald Reid, 'Reflections on Labor History and Language', in: Berlanstein (ed.), *Rethinking Labor History*, pp. 39-54; Jacques Rancière, *The Nights of Labor: The Workers' Dream in Nineteenth-Century France* (trans. by John Drury), Temple University Press, Philadelphia 1989.

15 רנה זמיר, **באר שבע 1958/59: תהליכים חברתיים בעיר פיתוח**, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"ד.

16 אלכסנדר ברלר ואחרים, **באר שבע: הדרכים לקידומה הכלכלי והחברתי (סקר גורמי היסוד ותחזית התפתחותה)**, מידוע, מכון למחקר כלכלי וסוציולוגי, תל אביב 1963.

17 ברצוני להודות לרן צורף שהסב את תשומת לבי לאירועים, וכן אסף וניתח חלק מהחומרים המופיעים בקטע זה.

18 שלום שטרית, **המאבק המזרחי**, עמ' 99-112; הנרייט דהן-כלב, 'מערכות התארגנות עצמית: ואדי סאליב ו"הפנתרים השחורים": השלכות על המערכת בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1991; יפעת וייס, **ואדי סאליב: הנוכה והנפקד**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2007.

19 משולם עד, 'התפרעויות בבאר שבע', **דבר**, 21.7.1959.

מוקדים בעיר העתיקה. נשברו חלונות ראוה ונגרם נזק למכוניות. כך תוארו האירועים בפי מפכ"ל המשטרה, יוסף נחמיאס, בישיבת הממשלה למחרת:

כ־40 או 50 איש לכל היותר, התאספו אתמול בצורה שעוררה חשש מראש בעיר העתיקה, סמוך לשעה 07:00 או 07:30 בערב התחילה תגרה בבית הקפה 'כסית' ומשם פרצו קבוצות קטנות והתחילו להתפרע בצורת שבירת חלונות ולהתערב בקהל מתוך קריאת סיסמאות בעלות אופי חברתי, סוציאלי ופוליטי: רק מסדרים את השחורים. המשטרה כמובן נכנסה מיד לפעולה. הקושי במקרים אלה הוא להבדיל בין המתפרעים והלא מתפרעים. הלא מתפרעים היו הרוב. במשך שעה בערך שמו יד על מרבית המתפרעים. במשך כל הלילה אספנו את אלה שידענו, לפי ידיעות מאלה שנעצרו, שהייתה להם יד בעניין. עצרנו 34 איש, ביניהם 20 שאפשר לקשור אותם במעשי פשע חמורים, הסתה, חבלה ועוד. 20 אלה ידועים כחומר פלילי, בעלי עבר פלילי בכל הצורות – התפרצויות, נרקומניות, עבר פלילי בדרך כלל. עוד יש לציין שהקהל ברחובות עמד מן הצד, ההתפרעויות לא זכו בשמץ תמיכה.²⁰

כמה מאפיינים עולים מתיאור זה. ראשית, מוקד האירועים היה בעיר העתיקה, מרכז הבילוי והמסחר של העיר. הם לא החלו בשכונות או באחד ממוסדות השלטון, שם היו דרך קבע אירועים של קטטות ומחאה,²¹ ובכך היו שונים ממה שהתרחש במקומות אחרים בארץ באותה עת.²² נוסף על כך התכונן העיד שהמעשה לא היה תגובה מקומית לאירוע כלשהו אלא פרי של יחסים ארוכי טווח. חשיבות גדולה יש למיקום. בחירת המארגנים בקפה 'כסית' הייתה סמלית – מרכז הווייתה של האליטה המקומית. הם תקפו גם חנויות ומכוניות שנתפסו כשייכים לאותה אליטה.

מהציטוט מתבהרת גם האסטרטגיה המשטרית: הבחנה בין הקהל למחוללי האירועים וסימונם של האחרונים כעבריינים. כך התחילה כתבה שסיקרה את הדיון בהארכת המעצר של פרוספר בן גיגי, שהוגדר כמנהיג ונשפט לתשעה חודשי מאסר: 'הוא לא התרגש. לא היתה זו לו הפעם הראשונה שהוא רואה את כתלי בית המשפט [...] הוא דיבר על ה"וויזוסים", שחיים מ־700 לירות בחודש", הוא דיבר על ה"מדינה הזאת, שהפכה אותנו לרועי זונות".²³ בתיאור העיתונאי כבר מבצבץ הנרטיב שזוהה עמו: הוא עברייני ומאשים

20 פרוטוקול ישיבת ממשלה, 21.7.1959, ארכיון המדינה (להלן: "א"מ), נ/התשי"ט, עמ' 2-3.

21 ראו למשל קטטה שהחלה בשל סחבת ביורוקרטית בקרן הביטוח של הפועלים החקלאיים: פסק דין של משפט החברים של מועצת פועלי באר שבע, 3.3.1955, מכון לבון לחקר תנועת העבודה (להלן: אעמ"ל), IV-250-11-156.

22 באותה ישיבת ממשלה שנערכה למחרת האירועים הבחין המפכ"ל נחמיאס בין האירועים בבאר שבע לאירועים במגדל העמק, שם 'היתה התפרצות, שהייתה אומר שהיא בנוהג התפרעויות בסוכנות, שיש כאלו שבוע שבוע'. פרוטוקול ישיבת ממשלה, 21.7.1959, "א"מ, נ/התשי"ט, עמ' 3.

23 צבי אלגת, 'פרוספר בן גיגי – ה"מנהיג" שדיבר', מעריב, 22.7.1959.

את ה'ווזוסים' בהפיכתו לכזה. תיעוד דומה מופיע בריאיון עם מי שהיה מפקד המרחב באותה עת, לימים המפכ"ל חיים תבורי:

היה אחד בן גיגי שבינתיים נפטר לפני כמה חודשים, עברייני ידוע שהוא עמד בראש העסק הזה. אני חייב לומר שכושר המנהיגות שהוא גילה היה בלתי רגיל. איש, שכפי הנראה, מנהיג מטבעו. אנשים הלכו אחריו ללא עוררין. [...] אחד הדברים שאני לא מסוגל לשכוח זה נאומו של אותו בן גיגי. בן גיגי קם ונשא נאום בפאטוס רב, ביכולת ביטוי בלתי רגילה, בעברית די יפה, עם מבטא צרפתי. אחד הדברים שדברו אליי, הוא עמד כך, עם אצבע מאשימה, אני זוכר שהוא עשה את זה, ממש סרט, כאילו שבזים על ידי במאי מוכשר, הוא אמר: אנחנו רועי זונות, אנחנו גנבים, אנחנו פורצים ואנחנו [...] אבל מי שעשה אותנו לכאלה, זה אתם. האצבע המאשימה הזו עומדת מול עיני עד היום הזה.²⁴

תחילה מובא התייג שלו כעברייני. אחר כך מסתבר שהוא נצרב במוחו של מפכ"ל המשטרה כמי שמפנה אצבע מאשימה נגד הממסד, כמי שקיומו כעברייני (על כך אינו מתווכח) נכפה עליו בידי אותו ממסד ששיוכו האתני ברור. לבסוף תבורי מצייני (והמראיינת לא המשיכה לשאול, ייתכן שהיה נזכר באנקדוטות נוספות) כי בן גיגי דובר שתי שפות (די יפה') ובעל כריזמה בולטת ומנהיגות טבעית. תיאור זה מעיד על דמויותיהם המורכבות של המתקוממים ב־1959.²⁵

פרוספר (דוד) בן גיגי נולד באלג'יר ועלה לארץ ב־1948 בגפו, בהיותו כבן 17, כדי להתנדב ללחימה. הוא גויס ל'קומנדו הצרפתי', יחידה דוברת צרפתית בפיקודו של טדי דיפר. ה'קומנדו הצרפתי' השתתף בכיבושה של באר שבע, ובן גיגי וחבריו ליחידה נאבקו להכרה בתרומתם שנים רבות.²⁶ מאבקו להכרה בתפקידם של יוצאי צפון אפריקה במלחמת 1948 נמשך אחר כך בתחומים אחרים. המגורים שתפס בבנייני העיר העתיקה עם כיבושה נלקחו ממנו והוא עבר למעברה, שם גר שנים ארוכות – גם ב־1959 – עם המשפחה שהקים. לאחר מכן נדדה המשפחה למגורי קבע בשכונה ד' מזרח.²⁷

לאחר שחרורו מהכלא, שבו ישב בגלל חלקו במהומות, המשיך להיאבק בשלטונות העיר על זכותו לקבל לידי חנות שהובטחה לו. פעמים רבות פגש את עריצות הביורוקרטיה

24 אביבה לימון, ריאיון עם חיים תבורי, 1988-1989, ארכיון טוביהו (להלן: א"ט), 0979.01. תיאור כמעט זהה של נאום בן גיגי מופיע בכתבה של צבי אלגת, 'משטרת באר שבע פעלה בתקיפות', מעריב, 21.7.1959.

25 לצערי יש לי פרטים רק על בן גיגי.

26 נסים טאיטו, 'כיצד שוחררה באר שבע ע"י "הקומנדו הצרפתי"', הירדן, 22.10.1987; הקרב על באר שבע, במאי ועורך: אריק רוטשטיין, משרד החינוך ועיריית באר שבע, 1994. החומרים ניתנו לי באדיבותה של משפחת בן גיגי.

27 שיחה עם בנו, יוסי בן גיגי, 6.4.2016, בבאר שבע.

שאותה זיהה עם אשכנזים, ואת הניסיון למחוק את פועלם של יוצאי צפון אפריקה.²⁸ אצלו, כמו אצל אחרים, היו האירועים שיא של יאוש ותסכול. מסיפורו – מנהיג, לוחם, ותיק בעיר – אנו למדים שהתייג שלו לכל הפחות לא היה מדויק ובא לשרת את הניסיון להשתיק את האירועים ולהרחיק את מחולליהם. מהתבטאויותיו המעטות המתועדות (על ידי מתווך) אפשר ללמוד על ה'תעתיק הנסתר' שייצג פרוספר בן גיגי – של אלה שלא ניתן להם מקום פיזי וסמלי בעיר המתהווה.²⁹ הוא ראה בהשתקת ההתקוממות ובהרחקת מחולליה המשך למחיקה הסימבולית של תרומתם של דוברי הצרפתית למלחמת 1948. לאנשים כמוהו לא נמצא מקום בזיכרון של באר שבע.

בן גיגי וחבריו נשפטו והורחקו. בלילה שבין האירועים לישיבת הממשלה ביצעה המשטרה מהלך יוצא דופן, שאותו תיאר חיים תבורי: 'בלילה, מתוך ידיעה של הכרת המשתתפים [...] הבאנו אותם בסופו של דבר למשפט. היות וזו היתה כמות גדולה מאוד, לא יכולנו להביא אותם לבית המשפט, ואז ביקשנו ממי שהיה [...] שופט, את אליהו נאווי, שיבוא וישפוט אותם בתחנת המשטרה'.³⁰ לאחר הארכת המעצר הקולקטיבית בידי מי שעתיד להיות ראש עיריית באר שבע, אליהו נאווי, נשפטו 13 מהם בידי השופט יעקב בזק. חלקם קיבל עונשי מאסר למשך חודשים מספר.³¹ מעשים אלה של הממסד לוו בסגירתה של באר שבע בידי כוחות משטרה במחסומים ובכך ש'לרשות נפת נגב הועמד גם מטוס משטרה, שיעסוק בסוירים וידווח על המתרחש ברחבי הנגב'.³² ריחוקה של העיר ממרכז הארץ ובידודה הגאוגרפי הקלו על דיכוי ההתקוממות.

הרחקתם של מחוללי האירועים לוותה בתיאור המהומות כפרוגרום של ממש.³³ כך כתב השופט יעקב בזק בגזר הדין של 13 הנאשמים: 'מההומות בבאר שבע קיבלו ממדים מחיריים, שדוגמתם לא נראתה בארץ, אלא בימי פרעות ומלחמה. תוך רגעים ספורים, הפכו אנשים פרועים אלו [הנאשמים] עיר שלמה למקום פרעות, הרס וחורבן. נופצו חלונות ראוה ונשדד תכנון, הוצתו מכוניות, נחבל רכוש ונזרעה אווירת איום ובהלה'.³⁴

- 28 טאיטו, 'כיצד שוחררה באר שבע ע"י "הקומנדו הצרפתי"', הירדן, 22.10.1987.
- 29 על המושג 'תעתיק נסתר' – תפיסת עולמם של המוכפפים, הנסותרת בדרך כלל מהשיח הציבורי ובאה לידי ביטוי בהתנגדות, ראו: James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven, CT 1990. על הבנייתם של שוליים חברתיים ראו למשל: דבורה ברנשטיין, *נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 11-17.
- 30 אביבה לימון, ריאיון עם חיים תבורי, 1989-1988, א"ט, 0979.01.
- 31 13' מתפרעי באר שבע למאסר', דבר, 23.8.1959.
- 32 אלגת, 'משטרת באר שבע פעלה בתקיפות', מעריב, 21.7.1959.
- 33 שלום שטרית, *המאבק המזרחי*, עמ' 99. לחשיבות המינוחים ראו אצל: Edward Palmer Thompson, 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century', *Past and Present*, 50 (1971), pp. 76-136.
- 34 13' מתפרעי באר שבע למאסר', דבר, 23.8.1959.

התיאור 'פרעות' ו'מהומות באר שבע' אפשר להנהגת העיר והמדינה להשתיק את האירוע ולסמן גבול ללגיטימי במחאה ציבורית.³⁵

תיאורם של מחוללי ההתקוממות של 1959 כעבריינים שאינם מייצגים איש היה סילוף. בדוח משנת 1963 נכתב כך: 'מאורעות ואדי סאליב וההתפרצויות שבאו בעקבותיהם בבאר שבע, היוו מעין נקודת מפנה במצבה של העדה [יוצאי צפון אפריקה]. המתפרעים עצמם תפסו כנראה מקום שולי בעדה, אולם זכו לאהדה פסיבית מצד רבים בתוכה שראו במעשיהם ביטוי קיצוני, אמנם, לרגשות הקיפוח שלהם'.³⁶ מחיקתן של מהומות באר שבע על ידי סימון מחולליהן כ'אנשים פרועים' הייתה אסטרטגיה יעילה אך רחוקה מהאמת.³⁷ בהמשך הדוח נכתב גם שהיו שגילו הבנה, אף שלא תמכו במהומות בפועל: 'אמנם אנחנו סולדים ממעשי אלימות, אך נראה שזו הדרך היחידה לעורר את דעת הקהל והמוסדות בארץ'.³⁸ כלומר, האירועים בבאר שבע היו ביטוי אליים להלך רוח נסתר שעד אז לא פרץ לתודעה הציבורית.

בעוד מעשה ההתקוממות עצמו טופל ביד קשה, קיבלו רבים את טענותיהם של בן גיגי וחבריו על ההדרה הכלכלית והמרחבית בדיוור. כך למשל הוצג הניגוד בין האלימות לגורמיה בעיתון מעריב: 'נציגי הגופים האזרחיים של יוצאי צפון אפריקה בבאר שבע גינו את ההתפרעויות. למעשה גינתה אותם כל באר שבע. אך בזה לא די, מועטים האנשים המוכנים ללכת בעינים פקוחות לקראת הבעיה הכאובה הזו, הבולטת שבעתיים בבאר שבע, בה מתגוררים כ-10 אלפים מיוצאי צפון אפריקה'.³⁹ ציטוט זה מהעיתונות מלמד כי לצד הגינוי מצד הקהילה הייתה הבנה כי יש בעיה. האפליה של יוצאי צפון אפריקה קיבלה הכרה. הכרה זו נגעה בעיקר לתעסוקה ולדיוור. על ההכרה באפליה בתעסוקה מלמד ציטוט מדבריו של מזכיר מועצת פועלי באר שבע שהיה עד לאירועים, גדעון בן ישראל: 'לא הביאו בחשבון את המומנט החברתי, וזה יצר בעיית אפליה. הם גם יודעים שלמעלה מ-50 אחוז מעובדי עבודות הדחק בבאר שבע הם יוצאי צפון אפריקה, ורק מעטים מהם, יחידי סגולה מבין העובדים הקבועים, התקדמו בעבודה ועלו בדרגה. הם גם יודעים שבבית חרושת "חרסה", למשל, המעסיק כ-60 אחוז מיוצאי צפון אפריקה, אין אף אחד מהם בסגל

35 השופט בוק הטעים בפסק דינו כי גזר עונשים חמורים (חודש עד תשעה חודשים) על המעורבים, 'אשר ישמשו התראה למי שמחשבה דומה תעלה על לבו' (שם). ראו תהליך דומה של הבניית גבולות לפעולות הלגיטימיות בשביתות כנגד שביתות רעב: דרור אסנת, 'מחייטים וסנדלרים בנינו פה נמל: פועליות, לאומיות ואתניות בקרב פועלי נמל אשדוד, 1961-1967', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2004.

36 ברלר ואחרים, **באר שבע: הדרכים לקידומה**, עמ' 386. ראו נוסח כמעט זהה אצל: זמיר, **באר שבע 1958/59**, עמ' 42.

37 לניתוח הדיווח בעיתונות ככזה המייצר קשר בין אלימות ובין מזרחיות בנמל אשדוד ראו: אסנת, 'מחייטים וסנדלרים'.

38 ברלר ואחרים, **באר שבע: הדרכים לקידומה**, עמ' 386.

39 אלגת, 'פרוספר בן גיגי - ה"מנהיג" שדיבר'.

המנהלי'.⁴⁰ כלומר הבידול המעמדי והאתני נבע לא רק מאילוצים כמו הכשרה מקצועית. כך גם בתחום הדיור: 'מבין השוכנים בשיכונני ארעי בבאר שבע 90% הינם יוצאי צפון אפריקה ולדברי המשלחת מצביע הדבר על קיפוח. תנאי הדיור הם ללא נשוא [...] המשלחת קובעת שתנאי המגורים גורמים ליצירת בעיות חברתיות רציניות ולריבוי מקרי הגירושין. הריכוז החד עדתי של יוצאי צפון אפריקה בשיכונני הארעי מהווה מקור לתסיסה בעלת צביון עדתי'.⁴¹ גם בדיון בבית המשפט עלתה סוגיית הדיור כגורם המרכזי לאירועים, כפי שעולה מדבריו של פרוספר בן גיגי: 'הפעם הלכתי להפגנה, כי יש הפליה בבאר שבע. אנשים עם ילדים רבים יושבים במעברות עדיין וזה רק אנשים משלנו'.⁴² גם שמיר, עורך דינו של דוד דהן, ביקש להתחשב במרשו, 'המתגורר זה 9 שנים במעברה, בעוד שהעולים אשר באו לאחרונה ארצה, סודרו בשיכונים. דבר זה גרם להתמרמרות. הוא [עורך הדין] ביקש להתחשב במצב השיכון של שולחו ושל בני עדתו, יוצאי צפון אפריקה. הוא ציין, כי גם ההרשעות הקודמות של דהן הן תוצאה מהזנחה ציבורית והטעים, כי דהן הורשע על גניבת תרנגולת וגניבת ביצים ולחם, שנגנבו, כדי לשבור את רעב בני משפחתו'.⁴³ העדויות מלמדות על אופייה של המעברה שנותרה בבאר שבע, ואשר הייתה המקור העיקרי לטענות על אפליה מכוונת של יוצאי צפון אפריקה.⁴⁴

לצד מחיקת האירועים עצמם ושיגור מחולליהם אל מאחורי סורג ובריה, פנו קברניטי העיר לטפל בגורמיהם.⁴⁵ אחד מהצעדים המשמעותיים בהקשר זה הייתה פגישה של ברוך חקלאי, מנהל הסניף של משרד העבודה בבאר שבע והנגב, עם 'משלחת אשר לדבריה מייצגת את הצבור יוצאי צפון אפריקה המאורגן בבאר שבע'.⁴⁶ בפגישה נכח גם מנהל מרחב הנגב בשירות התעסוקה, ש' גלעדי. בפרוטוקול לא מוזכרים האירועים שבועיים קודם לכן, בניסיון להפריד בין ההתקוממות לגורמיה ולמחוק את זכרה. עם זאת מפורטות בו הבעיות שגרמו לפרוץ המהומות, ונדונות בו סוגיות שהיו בתחומי אחריותם של משרדי הממשלה, בעיקר דיור ותעסוקה, ונדרש להן פתרון. על פי עדות אחת הוקמה ועדה של ראשי העיר ולידה ועדה של יוצאי צפון אפריקה, אך 'אותה ועדה לא פעלה רבות, ולמעשה חדלה להתקיים משנרגעו הרוחות'.⁴⁷ לא מצאתי עדות נוספת לקיומה של ועדה מעין זו.

40 ש.ם.

41 ברוך חקלאי לאלוף יוסף אבידר, מנכ"ל משרד העבודה בירושלים, 4.8.1959, א"מ, ג-15/6143, עמ' 1.

42 13' מתפרעי באר שבע למאסר'.

43 ש.ם.

44 דוד טוביהו, ראש העירייה, היה מודע למצב המעברה כבר ב-1957, כאשר ציין שאליה 'מתרכזים אלמנטים נחשלים'. ראו מכתב המפרט את פעולות העירייה במעברה: טוביהו לאגף השיכון ואחרים, 6.1.1957, א"ט, 1305.17.052.

45 ראו פעולות דומות שנעשו בחיפה בעקבות אירועי ואדי סאליב: וייס, **ואדי סאליב**.

46 ברוך חקלאי לאלוף יוסף אבידר, מנכ"ל משרד העבודה בירושלים, 4.8.1959, א"מ, ג-15/6143, עמ' 1.

47 זמיר, **באר שבע 1958/59**, עמ' 42.

שלא כבאירועי ואדי סאליב, בבאר שבע לוו ניסיונות הממסד להרחיק את המחוללים ולהשתיק את האירועים – ניסיונות שאפיינו את תגובת הממסד להתקוממות עירונית – בהסכמת הרוב המכריע של תושבי העיר.⁴⁸ מנהיגי האירועים נכלאו ומנהיגי העיר – יוצאי צפון אפריקה ואחרים – פנו לטפל בגורמים לתסיסה. לרבים מתושבי העיר, כולל יוצאי צפון אפריקה, היה מה לאבד כתוצאה מהתגברותה של המחאה, ובפרוטוקולים של מועצת העיר והנהלתה האירועים אינם נזכרים כלל.⁴⁹ הכרה לצד שתיקה – זו הייתה ההסכמה בין המנהיגות העירונית והממסד המרכזי לרוב תושבי באר שבע. אני מציעה לראות באירועים עדות לקיטוב חברתי, ובהסכמה שבשתיקה של רוב אוכלוסיית העיר את השפעתה של שכבה מתעבה של עולים מוביליים. עולים אלה – מזרחים ואשכנזים כאחד – זכו בשנות החמישים בניידות לשוק הראשוני-משני או למגזר העסקי הזעיר והבינוני, ולכן העדיפו שקט חברתי ותמכו בהשתקה שהוכתבה מלמעלה. יתכן כי את שתיקת הספרות ההיסטוריוגרפית והסוציולוגית בנוגע לאירועים בבאר שבע, אפשר להסביר במסגרת החוסר הגדול במחקר על התפתחותו של מעמד ביניים נמוך, שאפיין חלקים נרחבים בקרב העולים לאחר 1948, אשר רובם (אך בהחלט לא כולם) היו מזרחים.

אם כן, מהומות באר שבע היו שיאה של המתרחקות החברתית בעיר. הן הוציאו למרחב הציבורי באופן אלים את האפליה של יוצאי צפון אפריקה, ולא אפשרו להמשיך להתעלם ממצוקתם. המרי הופנה נגד יושבי 'כסית' ובכך חדרו השוליים החברתיים והמרחביים של העיר למרחב הציבורי המרכזי. דרישתם הכילה תעתיק נסתר: להיכלל באותו מרחב מעמדי וחברתי, והדגישה את הפערים שאפיינו את באר שבע. מנגד, התגובה לאירועים – הטיפול בגורמים להם והשתקתם – מלמדת על קבוצת הרוב בעיר, שזכתה לניידות חברתית ויציבות בתעסוקה ובמגורים.

המבנה החברתי: גיוון וקיטוב

התפתחותה של אריסטוקרטיה פועלית והתגוונותה

ב־1948 כבש צה"ל את באר שבע מידי הצבא המצרי. השלטון החדש מיהר להשתלט על הבתים בעיר, ואלה הפכו כמעט מיד למוסדות ציבור ובתי מגורים. בית חולים 'הדסה' הופעל בעיר באחד המבנים האלה ובית הסתדרות הוקם בבניין גדול אחר. קברניטי העיר המתחדשת התיישבו בעיר ה'עתיקה', מושג תמוה לעיר בת פחות ממאה שנה, שכן העיר הוקמה בידי השלטון העות'מאני רק בסוף המאה ה־19.⁵⁰

48 מנהיגי יוצאי עיראק ופרס (כיום אירן) בעיר הביעו בפומבי את התנגדותם לאירועים; מאיר-גליצנשטיין, 'מנהיגות אחרת', עמ' 44.

49 נסקרו כל הפרטיכלים של המחצית השנייה של 1959, א"ט, פרטיכל מועצת העיר והנהלת העיר.

50 אילן גל פאר, 'מבוא', בתוך: גדעון ביגר וואלי שילר (עורכים), **באר שבע ואתריה**, אריאל, ירושלים

סביב באר שבע היו שני סוגי אוכלוסייה כפרית: האוכלוסייה הבדואית שלא סולקה מן האזור וכונסה תחת משטר צבאי באזור הסייג (בין דימונה וערד במזרח לבאר שבע ורהט במערב), וכמה קיבוצים שהוקמו בשנות הארבעים.⁵¹ בנגב לא היו יישובים עירוניים, ובאר שבע הייתה למרכז שלטוני.⁵² המשך לפונקציות התפקודיות של העיר לפני 1948. ב־1947 התגוררו בה כ־7,000 איש.⁵³ היא בלטה בייחודה על רקע התפרוסת העירונית שבה מישור החוף הוביל את ההתפתחות העירונית בשל תנאים גאוגרפיים וכלכליים עדיפים.⁵⁴ לאחר כיבושה ב־21 באוקטובר 1948 השתנתה אוכלוסייתה, אך לא תפקידה המרחבי. באר שבע שימשה בסיס להמשך הלחימה בדרום, ובתום המלחמה התיישבו בה חלק מהחיילים המשוחררים שאליהם נוספו מנהלים של רשויות ציבוריות. שנתיים, בין 1948 ל־1950, הייתה העיר תחת שלטון צבאי, אז התיישבו בה כ־1,800 איש.

המתיישבים בעיר היו בדרך כלל אנשי היישוב היהודי בתקופת המנדט. הם דיברו עברית, היו אמונים על התרבות ששלטה בארץ ורבים מהם השתייכו לתנועת העבודה. מאפייניה של קבוצה זו מתבהרים מהתחקות אחר דמויות בולטות בתוכה. ראש וראשון בה היה דוד טוביהו. הוא עלה לארץ מגליציה ב־1920, ועסק בבניין ובסלילת כבישים בגליל. ב־1948 התיישב בבאר שבע בשליחות 'סולל בונה' ומונה בידי דוד בן־גוריון לחבר בוועדה הממונה בעיר. ב־1950 מונה לחבר במועצה הזמנית של העיר ושנה לאחר מכן נבחר לראש המועצה, תפקיד שבו שימש עד 1959.⁵⁵ המושל הצבאי של העיר, מיכאל הנגבי, נולד בפולין ובה לפלשתינה־א"י בשנת 1934. הוא היה ממקימי נגבה ונציג הסוכנות בנגב, ושירת ב'הגנה' ובפלמ"ח. ב־1948 מונה למושל הצבאי של באר שבע עם כיבושה, ולאחר מכן שימש גם כמושל של אשקלון (מג'דל). ב־1949 התיישב בבאר שבע בבית מידות עות'מאני אשר משמש היום כמסעדה. הנגבי הניח את היסודות האזרחיים לבאר שבע בעת היותו המושל הצבאי, דאג לחיבורה לרשת החשמל (1949) והקים את בית החולים 'הדסה'

1991, עמ' 10-19. ראו גם: הילה טל קריספין ואילן גל פאר, **באר שבע: העיר העתיקה 1900-1948**, משרד החינוך והתרבות, ירושלים 1986, בעיקר עמ' 34-35.

51 לפרטים על הקמת הקיבוצים ויחסיהם עם החברה הבדואית ראו: זאב זיוון, 'יחסי היישוב היהודי והבדווים בנגב: חזית המגע והשפעתה על עיצוב ספר ההתיישבות בשנות הארבעים והחמישים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע 1990, עמ' 53-59.

52 המרכז השלטוני הקרוב ביותר היה באשקלון, לאחר ניתוקה של העיר מצירי מסחר חשובים עם עזה וחברון - ערים שכנות מרכזיות בתקופת קודמות.

53 למספר תושבי העיר בשנים 1922 ו־1931, כולל התפלגות לפי דת, ראו בתוך: זאב וילנאי, **באר שבע: עיר אבות ובנים**, אריאל, ירושלים 1982, עמ' 42. ליחסים בין השלטון לבדואים למן התקופה העות'מאנית ועד תום הממשל הצבאי הישראלי ב־1966, בכלל זה תפקידה של באר שבע, ראו: עמנואל מרקס, **החברה הבדווית בנגב**, רשפים, תל אביב 1974, עמ' 34-39. ראו גם: עארף אל־עארף, **תולדות באר שבע ושבתיה** (תרגום מ' קפליוק), דפוס שושני, תל אביב תרצ"ז.

54 אלישע אפרת, **ערים ועיור בישראל**, אחיאסף, תל אביב 1988, עמ' 21-22, 163-173.

55 הילה טל ויהושע בר־און (עורכים), **דוד טוביהו: חלוץ תמיד**, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, ארכיון טוביהו, באר שבע 1982, עמ' 5.

בעיר.⁵⁶ טוביהו והנגבי משמשים דוגמה למעמד הבינוני-גבוה אשר החל להיווצר בעיר שהוקמה מחדש.⁵⁷

מי שהתיישבו בבאר שבע בתקופת השלטון הצבאי הגיעו אליה בדרך כלל באמצעות קשרים אישיים ומקצועיים, ונמנו עם אותם חוגים חברתיים. הסוכנות היהודית טרם הפנתה לעיר עולים בצורה מאורגנת, לכן הגיעו אליה מי ששמעו על היישוב המתהווה. חלק עשו זאת מטעמי פרנסה: אל הנגב הופנו משאבי פיתוח ניכרים בתחום התשתיות (כבישים, חשמל) והיו דרושים אנשים שינהלו את הפעולות מקרוב. יתר על כן, השליטה במרחב, ובעיקר באוכלוסייה הבדואית שנותרה בו, דרשה אף היא אנשי שלטון. לאחרים קסמה העבודה שמדובר בתנאים נוחים יחסית ובאווירה חלוצית. קיומם של בתים, גם אם מצבם לא היה משובח, אפשר חיי משפחה. הייתה זו קבוצת אליטה שפעלה בשירות ההתיישבות העובדת והיישוב היהודי גם טרם הקמת המדינה. בתי הקפה זוהו עם אנשיה, בראשם 'כסית' ומאוחר יותר 'גלידה באר שבע'. חברי קבוצה זו התרועעו גם מחוץ לעבודה ויצרו קהילה עם שפה ומנהגים שזוהו עם המרכז התרבותי, הפוליטי והכלכלי של ישראל.⁵⁸ היו אלה אנשים בעלי משאבים פוליטיים וסטטוס בהיררכיה השלטונית, אך הם היו עובדים שכירים, לא בעלי הון.

עם קבוצה זו נמנו גם בעלי תפקידים בעיר ובאזור שלא גרו בעיר, והצטרפו אליה חדשים כל העת. גדעון בן ישראל הגיע לבאר שבע לאחר לימודיו בלונדון, והיה מזכיר מועצת פועלי באר שבע תחילה כממונה ולאחר מכן כנבחר משנת 1954 עד 1959.⁵⁹ הוא נותר בעיר עד 1969, אז עבר לירושלים בעקבות התפתחות הקריירה של אשתו, פרופ' רות בן ישראל. ממקרהו אפשר ללמוד כי השתייכות חברתית אינה מבטיחה חברות. בן ישראל וטוביהו היו לאויבים מרים.⁶⁰

במחצית השנייה של שנות החמישים הצטרפו אל המעמד הבינוני הגבוה הזה פרופסיונלים ומנהלים. גם הם היו עובדים שכירים בכירים, רובם בתעשייה ובשירותים בבעלות ציבורית, ואפשר לראותם כשייכים לפלח הראשוני העצמאי של שוק העבודה. להבנת תהליך התקבצותם לבאר שבע, עלינו להבין כיצד הייתה העיר למרכז כלכלי.

56 משה ניר (עורך), **מי ומה בבאר שבע ונגב**, כל-בי, באר שבע 1987, עמ' 87.

57 Rosenfeld and Carmi, *The Privatization*

58 זמיר, **באר שבע 1958/59**, עמ' 7, 49-47. אפשר לראות בקבוצה זו חלק מן ה'חלוציות הבורגנית'. ראו: גוטוויין, 'החלוציות הבורגנית'.

59 אביבה לימון, ריאיון עם גדעון בן ישראל, מאי-יוני 1989, א"ט, 0847.06.

60 מאיר-גליצנשטיין, 'מנהיגות אחרת', עמ' 37-58. היריבות הייתה על רקע אישי ופוליטי גם יחד, השניים ייצגו גישות שונות בתוך מפא"י. ראו להלן באחרית הדבר.

באר שבע נהיית לבירת הנגב

החברה 'מפעלי ים המלח' הוקמה כחברה ממשלתית בשנת 1952, לאחר שהזיכיון לניצול אוצרות ים המלח הולאם. מהלך זה חתם ארבע שנות דיונים, ועדות והשתדלויות רבות. השאלה העיקרית הייתה אם הזיכיון יישאר בידי 'חברת האשלג' המנדטורית (Palestine Potash Ltd.) או יעבור לידיה של מדינת ישראל. בסופו של התהליך מכרה 'חברת האשלג' את הזיכיון למדינת ישראל תמורת מניות בחברה הציבורית.⁶¹

לאחר הקמת החברה החדשה חזר המפעל לפעול בחלק הדרומי של חברת האשלג, שבו היה חלק קטן מהמפעל הקודם ומחנה פועלים. החברה פעלה מירושלים בניהולו של משרד הפיתוח, אף על פי שכביש הגישה לים המלח השתנה לאחר מלחמת 1948. בשנת 1954 מונה רא"ל (מיל') מרדכי מקלף למנכ"ל החברה ואחת מהחלטותיו הניהוליות הראשונות הייתה להעביר את משרדי החברה ומעבדותיה לבאר שבע. הוא פירט את תכניותיו ב-1955: 'אנו רוכשים בבאר שבע 16 דירות בנות שני חדרים וחצי. [...] במשך השנה נרכוש עוד 10 דירות בנות 3 חדרים. בכוונתנו לשכן בבאר שבע את משפחות העובדים הבכירים של המפעל וכן את עובדי המשרד הראשי. [...] יתכן ועד מחצית אוגוסט נעביר את המשרד לבאר שבע. יש בדרך כלל נכונות לעבור לבאר שבע בין עובדי המשרד הראשי. [...] ד"ר בלוך הודיע על נכונותו לעבור'.⁶² מקלף לא שאף לכיבוש השממה ולהפרחת הנגב, אלא חיפש בסיס סביר למפעל שיאפשר מצד אחד תנאי מחיה טובים להנהלה ולמומחים ומצד שני פיקוח וניהול אפקטיביים. כך הסביר זאת למשרד הפיתוח בתשובה לשאלתה שהגישה חבר מועצת העיר ירושלים:

א. המרחק הפיזי בין המפעל לבין המשרד הראשי מהווה גורם מעכב לפיקוח וניהול יעיל של ענייני החברה. על איש המשרד הראשי הנוסע למפעל לבזבז יום תמים בנסיעה בלבד שכן נסיעה בכיוון אחד גוזלת ארבע שעות. יתר על כן, אין ירושלים שוכנת כלל ועיקר על הדרך המובילה למפעל או ממנו. ההוצאות הכספיות של הנסיעות האלה גדולות מאד. עובדות אלה כשלעצמן מצביעות בעליל על חוסר הצדקה להחזקת המשרד הראשי בירושלים. משרדי החברה נקבעו בשעתו בירושלים עקב היותה

61 להרחבה על המעבר מ'חברת האשלג' ל'מפעלי ים המלח', ראו: יאיר גלעד, חיים חדשים לים המלח: סיפורה של חברת האשלג הארץ־ישראלית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1998; דוד לוי־פאור, 'יצירת הסקטור הממשלתי בישראל; חקר אירוע: חברת האשלג הא"י', רבעון לכלכלה, 41, 2 (1994), עמ' 263-289. לקריאה נוספת על 'חברת האשלג' ראו: הילה טל, מהפכה בסדום: השפעתה של חברת האשלג הארץ־ישראלית על פיתוח אזור ים המלח וארץ ישראל 1930-1948, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2010, 'Spatially', Shani Bar-On, Strong: Dead Sea Works Ltd. and the Building Up of the Southeast of Israel, 1948-1964', *Labor History* (2018), pp. 1-17.

62 פרטיכל ישיבת מועצת המנהלים, 1.6.1955, א"מ, ג-3454/20.

מרוחקת כדי 45 ק"מ מן המפעל בצפון ים המלח. לצערנו הרב, עם הכיבוש הירדני, עובדה זו בוטלה והמפעל הועתק לדרום ים המלח.⁶³

בקיץ 1955 עבר המשרד הראשי של 'מפעלי ים המלח' לבאר שבע.⁶⁴ בהמשך הוחלט בהדרגה על העברת מגוריהם של שאר העובדים מהמחנה בסדום לבאר שבע ולאחר מכן גם לדימונה (שהוקמה ב-1956) ולערד (שהוקמה ב-1962). הייתה בכך הכרה בחוסר היכולת לאפשר איכות חיים סבירה במחנה בסדום או בסביבתו. המחנה בסדום פעל מימי 'חברת האשלג', והוקם מחדש עם הקמתם של 'מפעלי ים המלח'. תנאי החיים במחנה היו קשים מנשוא: 'כשמומחים אלה באים לסדום [הם] אינם מוצאים מקום מגורים, כי על 220 מקומות דיור ישנם 500 איש. [...] הופכים את חדר האוכל לגיהנום שלא יאומן כי יסופר (אכילה בעמידה מחוסר מקום, 100 צלחות על 500 אוכלים וכו)'.⁶⁵ תנאי המגורים האלה נוספו על תנאי עבודה אובייקטיביים קשים מאוד: חום של עד 50 מעלות בקיץ ועבודה מסוכנת. לאחר כמה שנים הבינה הנהלת החברה שהדבר פוגע ביכולתה לבסס כוח עבודה יציב ואיכותי. כך דיווח מקלף בישיבה עם שר הפיתוח: 'מפעל תעשייתי נזקק בדרך כלל לארבעה נתונים הכרחיים: חומר גלם, אנרגיה, כוח אדם ודרכי תחבורה. בסדום מצוי חומר הגלם ומקצת מהאנרגיה הדרושה, אך נעדר כוח אדם ברמה מתקבלת על הדעת'.⁶⁶ נערכו תכניות להעברת העובדים עם משפחותיהם לבאר שבע ולעיירות החדשות שהוקמו, בין השאר, לצורך זה. כפי שעולה מלוח 1, בשנת 1968, כעשור לאחר סגירת המחנה בסדום,⁶⁷ התגוררו יותר ממחצית העובדים, בעלי התנאים הטובים יותר (קבועים עם משכורת חודשית), בבאר שבע.

לוח 1: עובדים לפי מקום מגורים, 1968⁶⁸

מקום	מספר העובדים	אחוז העובדים היומיים	אחוז העובדים הזמניים
באר שבע	280	14	2.5
דימונה	197	30	6.5
ערד	112	60	34
סך הכול	589	28.5	10

63 תשובה לתזכיר יו"ר ועדת עיריית ירושלים, 16.6.1955, א"מ, ג-3454/20.

64 'משרדי מפעלי ים המלח - לבאר שבע', דבר, 9.8.1955.

65 'דין וחשבון כללי מס. 3', 31.12.1953, אעמ"ל, 47-2-1149-104-IV.

66 פרטיכל של ישיבה עם שר הפיתוח, מרדכי בנטוב, 21.5.1856, א"מ, גל - 13365/1, עמ' 2.

67 משולם עד, 'עם פירוק מחנה עובדי האשלג', דבר, 17.1.1957.

68 מעובד מתוך דוח של מזכיר מועצת העובדים, ז'אק אמיר, 20.10.1968, אעמ"ל, IV-217-2-677A.

הנתונים אשר לעובדים יומיים וזמניים מובאים כאחוז ממספר העובדים הכולל בכל מקום.

בעקבות העברת מגורי העובדים לבאר שבע וסביבתה, הועבר גם הייצוג של 'מפעלי ים המלח' למועצת פועלי באר שבע, לאחר שבמשך כמעט עשור נוהל מתל אביב בידי רפרנט בוועד הפועל ונציגי ההסתדרות שישב בסדום.⁶⁹ למעשה עוד קודם לכן התנהלו דיונים על חיי היום-יום במפעל עם נציגי מועצת פועלי באר שבע ולא עם הוועד הפועל, אך המעבר הסמלי חתם את התבססותה של חברת 'מפעלי ים המלח' בבאר שבע.

מעבר החברה העניק לבאר שבע בסיס כלכלי איתן, ויצר שכבה של פרופסיונלים בתחומי הניהול, ההנדסה והמחקר, אשר תרמו לביסוסה של העיר. אליהם הצטרפו בהדרגה פרופסיונלים הקשורים במוסדות אחרים שהוקמו בעיר ובסביבתה, ובראשם בית החולים 'סורוקה' (1959), הקריה למחקר גרעיני (קמ"ג), ומאוחר יותר אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.⁷⁰ באר שבע נעשתה מרכז עסקי וציבורי חשוב, ולמעשה הייתה לעיר מחוז במרחב שהתפתח במהירות. בה ובסביבתה התגורר מעמד בינוני-גבוה. בעיר נבנו שיכונים ברמה גבוהה יותר משיכון עממי שנבנה כדיור לעולים, כמו שכונת 'וילות רסקו' שהוקמה בתחילת שנות השישים. אחרים מבני המעמד הבינוני-גבוה השתכנו בעיר העתיקה.⁷¹

הגירה והתפתחות כלכלית

בשנת 1950 עברה העיר שינוי דרמטי עם אזורחה. הסוכנות היהודית החלה להפנות עולים לעיר שהייתה לאחד מריכוזי המעברות הגדולים בארץ. העלייה ההמונית הגיעה לבאר שבע וכבר בסוף 1950 מנתה העיר מעל 8,000 תושבים, מהם כ-6,300 עולים שבאו באותה שנה. לכל אלה לא היה מקום בעיר העתיקה, על בתי המידות שבה, והוקמו השכונות הראשונות - א, ב, ג וד, רובן בסטנדרט של שיכון לעולים. בה בעת גרו במעברות בדרום-מערב העיר, ששלוש מהן נקראו 'חצרים', אלפי עולים. בעשור הראשון הייתה מצוקת הדיור אחד מגורמי המתח העיקריים בעיר.⁷² הגידול הדמוגרפי היה יוצא דופן בקצב ובהיקף, כפי שאפשר להתרשם מלוח 2.

69 על הנימוקים להעברה ולחלופות שהוצעו ראו פרטיכל ישיבת ועדת המפה של הוועד הפועל בעניין בקשת מועצת פועלי באר שבע להעביר את 'מפעלי ים המלח' לייצוגה, 22.3.1957, אעמ"ל, IV-208-1-9391.

70 הילה טל, לתולדות שירותי הרפואה בנגב, תש"ח-תש"ל (1948-1970), אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 1993; יהודה גרדוס ויצחק נבו (יאני) (עורכים), מדע ורוח בנגב: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ותולדותיה בראי המחקר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשע"ד.

71 ברלר ואחרים, באר שבע: הדרכים לקידומה, עמ' 335, 337.

72 לסוגיית הדיור בבאר שבע באותה תקופה ראו: זמיר, באר שבע 1958/59, עמ' 12-18. באר שבע היא עיר מתוכננת לעילא, ראו: הדס שדר, 'תכנים אידיאיים בתכנון באר שבע', בתוך: גרדוס ומאיר-גליצנשטיין (עורכים), מטרופולין בהתהוות, עמ' 179-196.

לוח 2: האוכלוסייה וגידולה, 1949-1963⁷³

שנה	מספר תושבים בסוף השנה	תוספת אוכלוסייה במהלך השנה
1949	1,800	-
1950	8,300	6,500
1951	13,500	5,200
1952	14,500	1,000
1953	14,300	-200
1954	16,300	2,000
1955	20,500	4,200
1956	25,550	5,050
1957	32,000	6,450
1958	36,000	4,000
1959	39,500	3,500
1960	42,500	3,000
1961	46,400	3,900
1962	51,600	5,200
1963	58,300	6,700
1964	62,000	3,700
1965	65,200	3,200

מעבר לקצב הגידול יוצא הדופן של באר שבע, הלכו והתחדדו בעשור הראשון מאפייניה האתניים, כפי שאפשר לראות בלוח 3. העיר קלטה עלייה על כל גוניה, אך בלטו בה כמה קבוצות עיקריות. לקראת סופה של העלייה הגדולה בלטו בגודלה קבוצת יוצאי צפון אפריקה. יש להבחין בין שתי עליות שונות במאפייניהן החומריות והחברתיים. בשנתיים הראשונות להקמתה של באר שבע כמועצה מקומית זרמו אליה מהגרים מהעלייה ההמונית (1949-1952).⁷⁴ באר שבע הייתה היישוב העירוני היחיד בנגב שקלט עולים מעלייה זו, ובהם יוצאי אירופה ועיראק. בין העולים שיושבו בעיר בלטו בראשית שנות החמישים שלוש קבוצות אתניות (עדות) עיקריות: יוצאי רומניה, הונגריה ועיראק. אלה היו קבוצות

73 הנתונים על השנים 1949-1961, לקוחים מתוך: ברלר ואחרים, **באר שבע: הדרכים לקידומה**, עמ' 41; ועל השנים 1962-1965, מתוך: וילנאי, **באר שבע: עיר אבות ובנים**, עמ' 42.

74 מתוך: ברלר ואחרים, שם, עמ' 28. הנתונים מאוחרים יחסית, ולכן חלק מהעדויות כוללות עולים משתי התקופות המתוארות כאן, למשל יוצאי רומניה, צפון אפריקה ופולין. הפער בין מספר התושבים בלוח זה ללוח 2 נובע מכך שהנתונים כאן הם של הסוכנות היהודית ואמינים פחות לעניין גודל האוכלוסייה.

גדולות, ולא פחות מכך מאורגנות. בהשוואה להם, יוצאי פולין היו קבוצה גדולה יותר מזו של יוצאי הונגריה, אך הם היו מאורגנים פחות.⁷⁵

לוח 3: ארצות המוצא של תושבי באר שבע (1.1.1962)⁷⁶

אחוז מתושבי העיר	מספר נפשות	ארץ מוצא
26.0	11,200	צפון אפריקה (תוניס ומרוקו)
17.7	7,500	עיראק
10.5	4,500	רומניה
10.5	4,500	"ותיקים"
6.27	2,700	פרס (אירן)
5.8	2,400	מצרים
5.8	2,500	פולין
5.6	2,400	הונגריה
4.9	2,100	דרום אמריקה ומערב אירופה
3.25	1,400	הודו
2.3	1,000	אלג'יר
1.4	600	תימן
0.46	200	תורכיה
100.0	43,000	סך הכול

ב-1954 החלו להגיע עולים מהעלייה שכינית במקום אחר 'עליית המאסף' (1954-1964), שהתאפיינה בשינוי דרכי הקליטה של הסוכנות והמדינה, ובהפעלת תכנית ה'קליטה הישירה', אשר הפנתה עולים באופן כוחני היישר מארץ המקור ליעד האכלוס.⁷⁷ בגל עלייה

75 על עלייה זו ראו: דבורה הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994; ירון צור, 'העלייה מארצות האסלאם', בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1998; אורית רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, עם עובד, תל אביב 2008; Deborah Bernstein, 'Immigrant Transit Camps: The Formation of Dependent Relations in Israeli Society', *Ethnic and Racial Studies*, 4, 1 (1981), pp. 26-43.

76 זמיר, **באר שבע 1958/59**, עמ' 38-47.

77 על 'עליית המאסף' ראו: שני בר־און, **אורגים קהילה: עובדים באופקים 1955-1981**, מאגנס, ירושלים 2013, עמ' 159-160. לתכנית ה'קליטה הישירה' ראו: אבי פיקאר, **עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2013; דבורה הכהן, 'התכנית ל"קליטה ישירה" של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה', **עיונים בתקומת ישראל**, 1 (תשנ"א), עמ' 359-378; ישי ארנון, 'מדיניות העלייה והקליטה בשנים 1954-1956: יישומה ותוצאותיה', בתוך: דבורה הכהן (עורכת), **קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל - מיתוס ומציאות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1998, עמ' 317-341.

זה בלטו יוצאי צפון אפריקה, תוניסיה ומרוקו בעיקר, וכן יוצאי אירן, רומניה, מצרים והודו. עולים אלה אכלסו למעשה את רוב העיירות החדשות בדרום (אופקים [1955], דימונה [1956], שדרות [1954], נתיבות [1956], ירוחם [1953] ומצפה רמון).⁷⁸ קבוצת יוצאי צפון אפריקה הייתה לגדולה ביותר בבאר שבע עד 1964. עם זאת, בשל העובדה שרובם באו ב'קליטה ישירה' הם היו קבוצה מאורגנת פחות, והיו הבדלים משמעותיים בין עולי מדינות שונות מבחינה תרבותית ומעמדית.⁷⁹

בבאר שבע התעצבו שלוש קבוצות עיקריות של תושבים. הראשונה, קבוצת הוותיקים, החזיקה במשרות ציבוריות או אחרות והתבססה בעיר עוד טרם אזרוחה. הקבוצה השנייה (שהכילה לפחות ארבע קבוצות משנה) באה בעלייה ההמונית ונשלחה לבאר שבע. הקבוצה השלישית הייתה הגדולה ביותר ובאה עם ה'קליטה הישירה', בעיקר מצפון אפריקה. בתוך עשור נוספו לתושבי העיר כ-40,000 איש. במובנים רבים הייתה העיר יוצאת דופן במרחב בכך שאוכלוסייתה הייתה מגוונת יחסית ומנתה ותיקים ועולים, אשכנזים ומזרחים. היחסים בתוכה הושפעו דרמטית ממבנה מגוון זה, ובכך היא דמתה לערים מרכזיות וותיקות יותר בצפון ובמרכז. עם זאת, 94.5 אחוז מתושביה הגיעו לעיר לאחר 1948, הרבה יותר מאשר לערים בינוניות וגדולות אחרות בארץ (בחיפה - 61.7 אחוז; בנתניה - 79.8 אחוז), והיה בה רוב של יוצאי אסיה ואפריקה.⁸⁰ רקע דמוגרפי זה הביא למפגש בין קבוצות שונות מאוד זו מזו. המפגש היה טעון, על רקע מצוקת הדיור והתעסוקה שלא הדביקו את קצב ההגירה אל העיר.

התפתחותה הכלכלית של העיר

ב-1948 היו בבאר שבע מעט מאוד מקורות פרנסה יציבים. לא הייתה תעשייה, לא היו עסקים קטנים, אף לא מפעלים באזור. לכן, עם בואם של העולים משנת 1950 נוצר חוסר איזון בין מספרם למקורות הפרנסה, כפי שעולה מלוח 4. מצוקת התעסוקה אפיינה את הנגב העירוני כולו בהמשך, אך בראשית שנות החמישים הייתה באר שבע העיר היחידה בנגב, ותושביה נאלצו למצוא את פרנסתם בשוק העבודה המתהווה.⁸¹

78 אפרת, עיירות הפיתוח בישראל, עמ' 30.

79 לגיוון ביהדות מרוקו ראו למשל: ירון צור, קהילה קרוועה: יהודי מרוקו, הלאומיות והעלייה, 1943-1954, עם עובד, תל אביב 2001.

80 מעובד מטבלה מס' 4 בספר של ברלר ואחרים, באר שבע: הדרכים לקידומה, עמ' 29. ב-1961 הפער בין באר שבע לערים האחרות באחוז ילידי הארץ לא היה כה גדול (31.6 אחוז בבאר שבע לעומת 37.2 אחוז בכלל הארץ, שם) הודות לילודה בעיר בשנות החמישים.

81 חוסר איזון זה אפיין את גלי ההגירה לארץ ישראל גם בראשית תקופת המנדט, ראו: דוד דה פריס, אידיאליזם וביורוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1999.

לוח 4: מספר המועסקים בבאר שבע: 1953-1962⁸²

האחוז ממספר התושבים (לא כוח העבודה)	המועסקים בעיר	שנה
25.8	3,700	1953
25.1	8,040	1957
30	12,750	1960
30.1	14,000	1961
29.8	15,500	1962

ראש המועצה הראשון, דוד טוביהו, השקיע את מרב מרצו בהקמת מפעלים חדשים. הודות להיכרותו האישית עם בכירי המשק והמדינה, ובעיקר עם מוסדותיה המשקיים של ההסתדרות, ובראשם 'סולל בונה', שם עבד,⁸³ הצליח להקים בבאר שבע כבר במחצית הראשונה של שנות החמישים כמה מפעלים תעשייתיים ושירותים נלווים. בראש מפעלים אלה, בעיקר מבחינת היקף התעסוקה, עמדו 'מכתשים', שהוקם בשנת 1953, ו'חרסה'. לצדם הוקמו מפעלים קטנים יותר, כמו 'חסין אש'. כל המפעלים היו שייכים לזרוע העסקית של ההסתדרות, שבשנות החמישים הפכה ל'כור'.⁸⁴ משקלה של התעשייה ההסתדרותית בעיר הביא לאיחוד כמעט מוחלט של העסקי והציבורי. המועצה המקומית וההסתדרות כאיגוד מקצועי נשלטו בידי מפא"י, והעסקים נשלטו בידי הגופים העסקיים של אותם מוסדות. מבחינה עסקית נשענו מפעלים אלה על מחצבי הנגב, והיה בכך היגיון כלכלי (הם קיימים עד ימינו). בכך הייתה באר שבע ייחודית בנגב העירוני, שתועש הודות לעידוד המדינה ותמיכתה.⁸⁵

למפעלים אלה יש להוסיף עבודות פיתוח בהיקף נרחב. באר שבע חזרה לתפוס את מקומה ההיסטורי כצומת מרכזי בנגב. בהיעדר יישובים עירוניים נוספים באזור עד אמצע שנות החמישים, סיפקה העיר את רוב הפועלים לפרויקטים עצומים, כמו סלילת כביש סדום שנעשתה בתנאים קשים מאוד במחנות ארעי, בניין העיר בקצב מואץ, ייעור ופיתוח באזורים שבהם היו רק יישובים כפריים, ועוד. עבודות אלה ניתנו כעבודה יזומה על כל מגרעותיה (שכר נמוך, חוסר יציבות, עבודה חלקית, והיעדר התמקצעות).⁸⁶

82 מעובד מתוך: ברלר ואחרים, **באר שבע: הדרכים לקידומה**, עמ' 174. ראו שם למקורות.

83 נחום בן אליא, 'השפעת המנהיגות המקומית על פיתוחה של באר שבע', בתוך: יהודה גרדוס ואליהו שטרן, **ספר באר שבע**, כתר, ירושלים 1979, עמ' 213-220.

84 לפירוט המפעלים בבעלות ההסתדרותית ראו: חנינא פורת, **ארגון עובדים בונה עיר במדבר: ההסתדרות ותרומתה לפיתוח באר-שבע בעשורים הראשונים למדינה**, ההסתדרות העובדים הכללית החדשה מרחב הנגב, באר שבע 2013, עמ' 75-100. לתפקידה של חברת העובדים בפיתוחה הכלכלי של באר שבע ראו: יצחק גרינברג, 'חברת העובדים וקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 2 (1992), עמ' 105.

85 בר-און, **אורגים קהילה**, עמ' 38-58.

86 שם, עמ' 20-31.

בבאר שבע התרכזו שירותים למרחב. העיר שירתה את האוכלוסייה הערבית לצד מושבים וקיבוצים, ומאוחר יותר גם ערים חדשות שהוקמו. בית החולים הצנוע שהיה בה עד 1959, ובית חולים 'סורוקה' שהוקם בשנה זו, שימשו את תושבי המרחב הגדול של הנגב. באר שבע הלכה ונבנתה כבירת הנגב, דבר שהועצם עם ביסוסם של כמה מפעלי ענק (למשל 'מפעלי ים המלח') במרחב. תעשייה זו הייתה ברובה ממשלתית.

לוח 5: מועסקים לפי ענפים, 1962⁸⁷

ענף	מספר מועסקים	אחוז מכלל המועסקים
חקלאות	350	2.3
תעשייה	2,700	17.4
תעשייה מחוץ לעיר	1,000	6.5
בנייה ועבודות ציבוריות	3,900	25.2
חשמל מים וגז	150	1.0
תחבורה והובלה	850	5.5
מסחר ובנקאות	1,900	12.2
שירותים ציבוריים, עסקיים ואישיים	4,650	29.9
סך הכול	15,500	100

מלוח 5 ניכר שחלק גדול מהמועסקים התרכזו בשירותים, במסחר ובבנקאות, אשר שימשו את הנגב כולו. כמו כן בולטת כמות המועסקים בבנייה ובעבודות ציבוריות, שרובם השתכרו שכר נמוך, לעתים שכר דחק מעבודה יזומה. התעשייה הבטיחה ניידות לעובדי הצווארון הכחול מפני שנסמכה ברובה על הכשרה מקצועית ספציפית אשר לא דרשה רקע מקצועי מוקדם. לאחר ההכשרה המקצועית קיבלו הפועלים משרה יציבה בשכר הוגן והגנה של איגוד מקצועי. בכך ביססו את עצמם בשוק העבודה הראשוני-משני.⁸⁸

למרות ההתפתחות הכלכלית היו בעיר אבטלה ופרנסה בדוחק. משנת 1953 לא סבלה באר שבע מאבטלה בהיקף נרחב,⁸⁹ אך כל שנות החמישים ובמחצית הראשונה של שנות השישים המשיכה כמות העולים לעלות על קצב הגידול של היצע העבודה. כך נוצר קיטוב חברתי שהתבסס על ותק בארץ, כפי שעולה מלוח 6, ועל אתניות.

87 מעובד מתוך: ברלר ואחרים, **באר שבע: הדרכים לקידומה**, עמ' 71.

88 Randy Hodson and Robert L. Kaufman, 'Economic Dualism: A Critical Review', *American Sociological Review*, 47, 6 (1982), pp. 727-739; Edwards, *Contested Terrain*, pp. 163-183; שני בר-און, 'הבנייה ודינמיקה בתהליך העבודה, מפעל "אופ-אר", 1961-1979', בתוך: דפנה הירש (עורכת), **מפגשים: היסטוריה ואנתרופולוגיה של המרחב הישראלי-פלסטיני**, מכון ון ליר, ירושלים (בדפוס).

89 על מצב האבטלה ב-1953 טרם הקמת רוב המפעלים: ממזכיר מועצת פועלי באר שבע למשרד העבודה, 22.4.1953, א"ט, 1305.12.013. מסמכים נוספים באותו תיק.

לוח 6: חלוקת המשפחות בבאר שבע לפי ותק בארץ וקבוצת הכנסה באחוזים, 1963⁹⁰

קבוצת הכנסה חודשית	ילידי הארץ	עלו לפני 1948	עלו בשנים 1951-1948	עלו בשנים 1960-1952	עלו לאחר 1960
עד 350 ל"י	-	5.6	35.7	23.7	57.0
351-650 ל"י	58.9	38.8	43.2	49.3	29.0
651 ומעלה	41.1	55.6	28.4	21.4	-
לא ידוע	-	-	6.7	3.6	14.0
סך הכול	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

העולים הוותיקים היו בייצוג יתר בשתי קבוצות ההכנסה הגבוהות. הדבר בולט במיוחד אשר לעולים שבאו לפני 1948 וילידי הארץ, ובאופן הפוך אשר לעולים לאחר 1960. הפער בין קבוצת העולים הגדולה מצפון אפריקה ליוצאי אירופה ואמריקה, היה דומה: 'אסיה ואפריקה - 25% מהמשפחות היו בעלות הכנסה עד 250 ל"י לחודש, ואילו רק 8% מהמשפחות היו בעלות הכנסה של יותר מ־650 ל"י לחודש. לעומת זאת בין יוצאי אירופה ואמריקה רק 6.5% היו בעלות הכנסה [נמוכה] - ואילו 33% משפחות היו בעלות הכנסות גבוהות של יותר מ־650 ל"י'.⁹¹ השוירה בין אתניות וותק למעמד מתבטאת היטב בסיפורו של מפעל 'חרסה', שם חלק מהפער היה תוצר של סטראוטיפים ואפליה, בעיקר נגד יוצאי מרוקו.

אפליה בעבודה

מפעל 'חרסה' שוכן בפאתיה המזרחיים של באר שבע. מחוץ לשער המפעל מונח זה שנים רבות פסל של מלך יושב על אסלה (ממוצרי הדגל של החברה). הפסל יוצר, כך סיפרו לי, עבור תהלוכת עדלאידע שנערכה בעיר, ועם סיומה הוצב בכניסה למפעל. כיום המפעל והפסל יושבים בפתחו של אחד ממרכזי הקניות הגדולים בעיר. בדוח על המפעל לשנים 1954-1956 נכתב: 'חברת "מפעלי קרמיקה ישראליים, חרסה" באר שבע, נוסדה ב־1951 באזור התעשייה בבאר שבע על שטח של 90 דונם. שטח המבנים מגיע ללמעלה מ־11,000 מטר רבוע וכבישי בית החרושת משתרעים על 6,000 מטר רבוע. שני שיקולים עיקריים הכריעו בהקמת המפעל בבירת הנגב: קרבתו למכרות חמרי הגלם והצורך בפיתוח הנגב והספקת תעסוקה לתושביו'.⁹² למעשה הופעל התנור הראשון רק בסוף שנת 1953, והמפעל גדל בקצב מואץ מאמצע שנות החמישים. המפעל ייצר אריחי חרסינה, גופים סניטריים

90 ברלר ואחרים, באר שבע: הדרכים לקידומה, עמ' 262. לפרטים על הסקר שנערך במארס-יולי 1963, ראו שם, עמ' 258.

91 שם, עמ' 262.

92 המוסד לביקורת המוסדות המשקיים, 'דין וחשבון על הביקורת בחרסה באר שבע לשנים 1954-1956', אעמ"ל, IV-228-2-166, עמ' 2.

גדולים כגון אסלות ומוצרים קטנים יותר כסבונות. בשנות השישים נפתחה בו גם מחלקה אמנותית. המפעל נשען על חרסית שנכרתה בקרבת העיר והיה אחד הגדולים במפעלים בעיר שנים רבות.

המפעל השתייך ל'סולל בונה' ולאחר מכן ל'כור', שתיהן חברות של הסתדרות העובדים.⁹³ 'חרסה' הוקם בחיפה בראשית שנות הארבעים כחלק מהתיעוש המואץ בשנות מלחמת העולם השנייה.⁹⁴ עבדו בו כחמישים עובדים. המפעל הדרומי החליף את זה שבחיפה באופן הדרגתי, ולמרות מחאת העובדים נסגר המפעל בחיפה ב-1957.⁹⁵ למפעל היו כמה מתחרים בארץ, אך הוא היה הגדול מכולם.⁹⁶ יש לראות את העברתו של המפעל לבאר שבע על רקע התפתחותה המהירה של העיר באותן שנים והקרבה למחצבים. שלא כתעשייה שהוקמה מאוחר יותר רק משיקולי בניין המדינה, כמו שקרה ברוב העיירות החדשות,⁹⁷ היה ל'חרסה' רציונל כלכלי באזור.

המפעל גדל במהירות. ב-1951 החלו בבנייתו, וב-1954 – כשנה לאחר תחילת הייצור – כבר עבדו בו 150 עובדים, והוא היה מהמעסיקים הגדולים בעיר.⁹⁸ בשנת 1959 הועסקו בו 268 עובדים, 228 מהם פועלים, ובשנת 1962 הגיע מניינם ל-349, מהם 287 פועלים.⁹⁹ כמות התעסוקה ופוטנציאל הניידות והיציבות במפעל עשתה אותו לאטרקציה גדולה למבקשי עבודה בלשכת התעסוקה בעיר, רובם עולים. בדוח ביקורת על המפעל נכתב כך:

ארץ המוצא – הבאנו פרטים אלה, כדי לציין שהמפעל משמש גורם נכבד למיזוג עדות ועליות. בפרק ייצור כבר הזכרנו את שיפור הרמה המקצועית של הפועלים. נוסף לזה, כי התרשמנו מאוד מהליכוד וההרמוניה השוררים ביניהם אעפ"י שהם יוצאי ארצות שונות ורק מעטים מביניהם עבדו בקרמיקה, קודם עלייתם ארצה. להלן רשימת הפועלים לפי ארץ המוצא ליום 1.1.56: עירק – 52; רומניה – 28; טוניס – 13 [בהמשך נמנות עוד עשר מדינות עם פחות מעשרה עובדים מכל אחת].¹⁰⁰

93 על חברת העובדים באותה תקופה ועל הפיצול בין 'סולל בונה' ל'כור' ב-1958 ראו: גרינברג, 'חברת העובדים'.

94 על התיעוש המואץ בתקופת מלחמת העולם השנייה ראו: Nachum T. Gross and Jacob Metzger, *Palestine in World War II: Some Economic Aspects* (Vol. 207), Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, Jerusalem 1987.

95 הפרטים על 'חרסה' חיפה מתוך: אעמ"ל, IV-250-27-4-369. מספר העובדים בחיפה היה 49 בשנת 1951. רובם החלו לעבוד בו בראשית שנות הארבעים.

96 המוסד לביקורת המוסדות המשקיים, 'דין וחשבון על הביקורת ב'חרסה' באר שבע לשנים 1954-1956, שם, IV-228-2-166, עמ' 2.

97 בר'און, אורגים קהילה, עמ' 38-58.

98 מכתב זאב גוטמן, המחלקה לארגון במועצת פועלי באר שבע, למחלקת הארגון של הוועד הפועל, 23.11.1954, אעמ"ל, IV-250-11-106.

99 דוח ביקורת על 'חרסה' לשנים 1959-1962, שם, IV-228-2-169.

100 המוסד לביקורת המוסדות המשקיים, 'דין וחשבון על הביקורת בחרסה באר שבע לשנים 1954-1956, שם, IV-228-2-166, עמ' 34.

העובדה שדוח הביקורת ציין את מוצאם של העובדים אומרת דרשני וניכר שהיה ייצוג בולט בקרב העובדים לעליות הראשונות והחזקות בבאר שבע באותה תקופה – מעיראק ומרומניה. עם זאת, מאמצע שנות החמישים גברה ההגירה ממרוקו בפרט ומצפון אפריקה בכלל, אך המפעל העסיק אך מעטים מהם (שישה ממרוקו, על פי הדוח). לכן, למרות מאמציו של המפעל להפגין 'מיזוג גלויות', כפי שמודגש בדוח הביקורת, רבים חשו מופלים. בשיאה של המתיחות דיווח אהרן איפרגן, יוצא מרוקו ששירת במועצת הפועלים ושימש תקופה ארוכה מזכיר האיגוד של הפועלים החקלאיים השכירים:¹⁰¹

לאט לאט התחילו לקלוט גם יוצאי מרוקו שהתקבלו בדרכים המקובלות בלשכת העבודה. עד כדי כך היה מאבק על קיום ומקום עבודה שיום אחד לשכת עבודה קבלה הזמנה של עשרה פועלים מ'חרסה' ואז שלחו מלשכת עבודה 5 מיוצאי עיראק ו-5 מיוצאי מרוקו. לאחר כמה ימים חרסה פטרה את חמשת יוצאי מרוקו והשאירה את חמשת יוצאי עיראק. אז נודע ליוצאי מרוקו העולים החדשים שיש איזה בחור ממרוקו בהסתדרות שמדבר ערבית ומדבר צרפתית ואפשר לפנות אליו ולהגיד לו מה קרה פה. באו וסיפרו לי את הסיפור הזה. ביקשתי לאמת את הסיפור אם אכן לשכת עבודה קלטה את עשרת הפועלים. ביום שישי הודיעו לחמשת הפועלים יוצאי מרוקו לא לבוא ביום ראשון לעבודה, כי הם 'לא מתאימים לעבודה'. לאחר שאימתתי את הדברים מכל הצדדים בלא כל ספק, הודעתי לקבוצה של יוצאי מרוקו בחרסה, על דעתי ואחריותי האישית, שביום ראשון בבוקר אני אבוא אתם לשער, ולא אתן לא להיכנס ולא לצאת עד שיוציאו את העיראקים או יכניסו את המרוקאים בחזרה לעבודה. לאחר מאבק של מספר שעות, בשעה 10:00 בבוקר הזמין אותי ראש העיר טוביהו ז"ל, למשרדו ושאל 'למה אני עושה את התרגילים האלה'. סיפרתי לו את הסיפור והוא אמר לי: 'אתה בטוח?' ענית: 'כן, בבקשה תתעניין'. הוא התעניין ומצא שאכן הדברים נכונים. אז, ביחד עם התערבותו של טוביהו והנהלת חרסה, החזירו את חמשת המרוקאים לעבודה.¹⁰²

מהסיפור מתברר עד כמה הייתה הפוליטיקה בעיר מזוהה עם אתניות. 'חרסה' היה אתר בית לביקורים של ראש העירייה דוד טוביהו עם אורחיו.¹⁰³ העברתו של המפעל לבאר שבע נרשמה לזכותו של טוביהו, במסגרת מאמציו לתיעושה. מנהל המפעל מ-1954, אברהם בלבן, היה מקורב אליו. אנשי מפ"ם טענו שאנשי מפא"י הועדפו בין כתליו.¹⁰⁴ לא בכדי נקרא טוביהו לטפל בבעיה. 'חרסה' היה במידה רבה חלון הראווה שלו ליחסי האחוה השוררים בעיר, והוא הואשם בהעדפת מקורבים בעלי זהות אתנית ומפלגתית ברורה. 'חרסה' היה מבחינתו הסמל ליחס השווה שהעניק לכל תושבי העיר.

101 הפרטים מתוך שאלון לעובדי מוסדות ההסתדרות, 23.5.1955, שם, IV-250-11-165.

102 ריאיון שערכו ד"ר יהושע בראון ואורלי בן-שושן עם אברהם איפרגן, בתאריך 9.9.1984 (גרסה ב), א"ט, 0842.09. אין בידי פרטים נוספים על השביתה.

103 למשל דוד טוביהו וורה ויצמן ביקרו בו כחלק מסיור בעיר. 'אירועים ומוסדות', דבר, 22.2.1954.

104 'סניפי מפ"ם בנגב לביצור המפלגה', על המשמר, 30.8.1954.

המקרה של השביתה בנוגע להעסקת יוצאי מרוקו ב'חרסה' מלמד על הרגישות האתנית בבאר שבע ועל האפליה של יוצאי צפון אפריקה. הוא מלמד גם על המאבק לפרנסה בכבוד, ובעיקר ליציבות בתעסוקה שאותה סימל 'חרסה'. לא עוד עבודות דחק בייעור ובסלילת כבישים, אלא רצון לעבודה עם אופק תעסוקתי ותנאי עבודה סבירים. פוטנציאל הניידות אל שוק העבודה הראשוני-משני הביא הבטחה שכל תושבי העיר רצו בה חלק, ורבים אף מצאו.

בשנות החמישים של המאה ה-20 הייתה בבאר שבע מצד אחד שכבה דקה של פרופסיונלים ומנהלים בכירים, ומצד שני עולים רבים שחיו במחנות ארעי ועבדו במקרה הטוב בעבודות לא יציבות. לא רק בהיבט התעסוקתי ניכרו קצוות אלה גם בפערי דיור משמעותיים. יוצאי אירופה ואמריקה מנו כמחצית מתושבי העיר העתיקה, בעוד יושבי מעברת חצרים היו כולם יוצאי צפון אפריקה ואסיה.¹⁰⁵ הקיטוב החברתי-כלכלי בלט גם בהשוואה לכלל המדינה, כפי שעולה מלוח 7.

לוח 7: התפלגות משפחות בבאר שבע ובארץ לפי קבוצת הכנסה באחוזים, 1959-1960¹⁰⁶

קבוצת הכנסה	בבאר שבע	שכירים בארץ
הכנסות נמוכות	20.5	12.6
הכנסות בינוניות	57.3	70.5
הכנסות גבוהות	16.8	12.8
לא ידוע	5.4	4.1
סך הכול	100.0	100.0

שתי קבוצות הקצה – בעלי ההכנסות הגבוהות והנמוכות – יוצגו ייצוג יתר. שכבת הביניים מנתה פחות משישים אחוז מאוכלוסיית העיר לעומת יותר משבעים אחוז בממוצע הארצי. לכן חשו כותבי הדוח צורך לציין כי 'כמובן שלקיטוב זה יש גם תוצאות חברתיות שליליות המתבטאות במתיחות סוציאלית'.¹⁰⁷ מתיחות זו פרצה באירועי 20 ביולי 1959. אם מסקנה זו נכונה, הרי נשאלת השאלה כיצד שקטה העיר לאחר שוך האירועים.

105 ברלר ואחרים, באר שבע: הדרכים לקידומה, עמ' 337. בעמ' 335 מוזכרות שתי שכונות סמוכות: הקמת וילות רסקו (נווה עופר) בשנים 1961-1962, שכונה שרוב תושביה נמנו עם שכבת העילית, ולצדה שכונת דרום, שכונתה 'מעברה' אף שהיו בה בתי קבע ורוב תושביה היו יוצאי צפון אפריקה.

106 הכנסה נמוכה – עד 200 ל"י, בינונית – עד 400 ל"י, וגבוהה מעל 400 ל"י, ראו שם, עמ' 261. החוקרים השוו בין שנים שונות וערכו התאמות למחירים לשנת 1959-1960 (ראו הסבר בעמ' 260).

107 שם, עמ' 261.

אחרית דבר: פוליטיקה מקומית, 1959-1963

בשנת 1963 נבחר לראשות העירייה השופט אליהו נאווי ושימש בתפקידו זה במשך 23 שנה. עם בחירתו בא אל סיומו חוסר היציבות הפוליטית, שנמשך לפחות משנת 1959. שיאו היה מינוי ועדה קרואה לעיר למשך חצי שנה בשנת 1963. ההסבר המובא בהמשך תולה חוסר יציבות זו בפוליטיקה המקומית על האתניות הבולטות בה, ובהקשריה הארציים.¹⁰⁸ שלטונו של דוד טוביהו בעיריית באר שבע החל להיסדק במחצית השנייה של שנות החמישים. באמצע 1955 קיבלה מפא"י בבחירות לכנסת רק 31 אחוז מהקולות בבאר שבע.¹⁰⁹ לטענתה של אסתר מאיר-גליצנשטיין נבעה הירידה בכוחה של מפא"י מהצבעת מחאה של חלק מחוגי המפלגה בעיר נגד מינויו של דוד חכם, מנהיגם של יוצאי עיראק, למספר 2, מועמד לסגן ראש העיר, ברשימת המפלגה לבחירות למועצת העיר.¹¹⁰ בתקופה זו גבר גם המתח בין טוביהו לגדעון בן ישראל, מזכיר מועצת פועלי באר שבע מטעם מפא"י.¹¹¹ למרות פעילותו הברוכה לתיעוש העיר ולקליטת אוכלוסייתה המתרחבת, הייתה ביקורת רבה על שיטות ההנהגה של טוביהו והוא איבד מכוחו לטובת מתחרים מבית – ממפלגתו שלו.

לצד מפלגת השלטון פעלה בבאר שבע מפלגת פועלים נוספת, שהייתה לה אחיזה הן בקרב עולים והן בקרב ותיקים – מפ"ם, שבראשה עמד זאב זריזי. זאב זריזי עלה מפולין בשנת 1938 והיה ממקימי קיבוץ גלאון. ב-1949 התיישב בבאר שבע ומשנת 1950 היה חבר בוועדה הממונה של העיר, ולאחר מכן שימש כסגן ראש העירייה וממלא מקומו.¹¹² במחצית הראשונה של שנות החמישים היו למפ"ם שלושה נציגים במועצת העיר, אך ב-1959 היא זכתה בארבעה נציגים, אחד פחות ממפא"י, ואילו בבחירות לכנסת הגדילה מפא"י דווקא את כוחה בבאר שבע.¹¹³ בשנת 1961, במהלך שהפתיע את רוב המעורבים, כבש זריזי את

108 יש המבקרים את טוביהו ומפא"י ויש המאדירים אותם, אך כולם ממוקדים בפוליטיקה ובאתניות. ראו: דבורה ברנשטיין, 'מה שרואים משם לא רואים מכאן: היבטים ותובנות בהיסטוריוגרפיה הישראלית', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (1999), עמ' 23-50.

109 אסתר מאיר-גליצנשטיין, 'מעמד ועדתיות במאבקם הציבורי של עולי עיראק בבאר שבע בראשית שנות החמישים', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), מדינה בדרך: החברה הישראלית בעשורים הראשונים, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2001, עמ' 150.

110 שם. ראו גם פרטים על דוד חכם וצמיחתו כמנהיג מקומי.

111 מאיר-גליצנשטיין, 'מנהיגות אחרת', עמ' 37-58.

112 לפרטים נוספים על קורותיו, ראו: אורי דרומי, 'אחרי מות', הארץ, 7.10.2011. זאב זריזי המשיך לכהן במועצת העיר עד שנת 1978. בשחיה עם בנו של בן גיגי הוא ציין כי זריזי עמד בקשר עם אביו.

113 להרכב המועצה והעומדים בראשות מוסדות העיר ראו: אליהו מסיקה, 'קליטת עליה במפלגות (מפא"י ומפ"ם) ובהסתדרות בבאר-שבע בשנים: 1963-1949', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה של מפ"ם בעירייה בלט גם בהשוואה ארצית כיישוב עירוני עם אחוזי התמיכה הגבוהים ביותר במפלגה. ראו: חיים יערי, 'מה בין הכנסת לעירייה', דבר, 9.12.1959. אפשר לראות גם שבבחירות לכנסת זכתה מפא"י ב-43 אחוז מהקולות ומפ"ם בעשרה אחוזים בלבד.

ראשות העירייה מידי טוביהו. שנתיים הוא עמד בראשה, עד למינוי ועדה קרואה בפברואר 1963. הוא קיים קואליציה שברירת עם המפלגות האחרות זולת מפא"י, אך עם התארגנותה המחודשת של האחרונה התפרקה הקואליציה והוקמה הוועדה הממונה.¹¹⁴ בהמשך שימש כסגנו של אליהו נאווי.

מעבר לכאוס הפוליטי במפא"י בבאר שבע, הייתה אי-היציבות הפוליטית תוצר של תסיסה חברתית.¹¹⁵ זריזי וטוביהו נמנו עם דור המייסדים שהתיישב בבאר שבע לאחר פעילות במקומות אחרים. הם היו לא רק ותיקים יחסית בארץ, אלא גם אנשי אליטה שקשריה למרכז החברתי והפוליטי היו הדוקים. כמו כן הם היו יוצאי אירופה. מולם ניצבו רוב שנות החמישים מנהיגים מזוהים אתנית, ובראשם דוד חכם. הם אימצו פוליטיקאים שנחשבו נציגי עדות שונות בעיר, ובכך החריפו את הפוליטיקה האתנית. עובדה זו לא השפיעה על התמיכה במפלגות לכנסת, שם שמרה מפא"י על כוחה בקרב מצביעי באר שבע, ואף הגדילה אותו בבחירות לכנסת הרביעית ב-1959.

בחירתו של אליהו נאווי בקיץ 1963 שמה קץ לתהפוכות בשלטון העירוני. הייתה זו תוצאה של מעורבות מרכז מפא"י בנעשה בעיר בעקבות שלטונו של זריזי. נאווי היה מקובל על המפלגה, אך לא היה פוליטיקאי אלא שופט יוצא עיראק, איש ספר ומשפט. הוא סימל הן אפשרות של ייצוג לאוכלוסייה המקומית והן מקצועיות והיעדר שיקולים זרים. שליטתו ארוכת השנים הביאה יציבות לעיר, והוכיחה כי רוב תושבי העיר בחרו באופציה של ניידות ושקט תעשייתי.

סיכום

אירועי יולי 1959 בבאר שבע הביאו למרחב הציבורי זעם שהצטבר במשך עשור בעיקר בין שני קצותיה החברתיים-כלכליים. מצד אחד הייתה אליטה שהשתייכה ברובה לתנועת העבודה, חלק משכבה מתעבה של בורגנות פועלית המצדיקה את מעמדה המיוחס בתפקידה בבניין מדינה וכלכלה. מצד שני היו עולים אשר בתהליך הקליטה חוו הדרה לשוליים ותסכול הן בפרנסה ותעסוקה והן במגורים. קיומו של רוב (כ-60 אחוז) אשר קיבל, כך נדמה, את האתוס הממלכתי ומצא את פרנסתו ומגוריו במסגרתו, לא מיתן את המפגש בין הקצוות. בדומה לאירועי ואדי סאליב בחיפה, ההתקוממות בבאר שבע נבעה דווקא מהקרבה הפיזית בין עולמות מעמדיים ותרבותיים שונים בתכלית.¹¹⁶ אך שלא כבאירועי ואדי סאליב, הניסיון להשתקה שאפיין את תגובת הממסד, זכה לתמיכה נרחבת.

114 אליהו מסיקה, 'קליטת עליה במפלגות', עמ' 200.

115 כהן, באר שבע: העיר הרביעית, עמ' 149-150.

116 שלום שטרית, המאבק המזרחי, עמ' 100.

מה שירתה ההשתקה? המהומות אמנם דווחו בעיתונות,¹¹⁷ אך כבר שבועיים לאחר התרחשותן לא הוזכרו בפרוטוקול שעסק בנושאים שהועלו בהן.¹¹⁸ השתקה זו שירתה, כך נדמה, את רוב הציבור בבאר שבע, שזכה בניידות לשוק העבודה הראשוני ובדיוור קבע. ציבור זה נעדר במידה רבה מספרות המחקר. ההיסטוריה החברתית חושפת את חשיבותו של מעמד כלכלי-חברתי-מרחבי זה להבנת החברה בת הזמן.

לאחר 1948 שמרה באר שבע על תפקידה המרחבי כמרכז שלטון ומסחר, כפי שהייתה בתקופת המנדט הבריטי והשלטון העות'מאני. עם זאת, מעיר שלטון קטנה יחסית הפכה בתוך שני עשורים לעיר הרביעית בגודלה בישראל. לצד גידול דמוגרפי מואץ גדל גם תפקידה הכלכלי במרחב והוקמו בה מפעלי ענק, שממשיכים להיות רווחיים עד ימינו. הדוגמה של 'מפעלי ים המלח' שהוצגה כאן בקצרה וחשיבותה של שליטת ההנהלה בתהליך העבודה של מפעל מרוחק, מלמדת על ביסוס מעמדה הכלכלי השלטוני של באר שבע, שלא כרוב הנגב העירוני, שם לא הכתיב רצינות של הצבר הון הקמת מפעלים.¹¹⁹

התפתחותה הכלכלית המהירה של באר שבע בעשור הראשון למדינה הביאה פרנסה ויציבות תעסוקתית לחלק הולך וגדל באוכלוסיית העיר. עם זאת, בשל קצב אכלוסה לאחר אזורחה ב-1950, נותרה בה בעשור וחצי הראשונים קבוצה גדולה של עובדי דחק ומובטלים. אלה לא הגיעו למעמד שולי זה רק בשל שיקולי הכשרה מקצועית או יעילות. הדרתם לוותה לא פעם באפליה על רקע של מוצא אתני. המופלים ביותר היו יוצאי צפון אפריקה. דחיקתם לשוליים ניכרה גם במרחב, כאשר רוב רובם של יושבי המעברה לאחר 1956 היו יוצאי צפון אפריקה. כך הפילוח של שוק העבודה והחלוקה המרחבית נצבעו בצבעים אתניים והמאבק היה בשם 'השחורים' ונגד ה'יוזווסים'.¹²⁰ בין השאר אפשר לייחס הבניה זו לכך שאין מדובר בקונפליקט מעמדי בין בעלי הון כלכלי למי שחסרים אותו. ההון המדובר התבסס על ההייררכיות החברתיות שנוצרו במדינה באותה תקופה.

שלא כדימוי הרווח של באר שבע,¹²¹ ראשיתה בשכבה של מעמד ביניים גבוה, השייך לשוק העבודה הראשוני-עצמאי ובעל תפקיד בבניין האומה והמדינה. בעיר לא היה כמעט מעמד של בעלי הון ורוב ההון בה היה ציבורי, אך רבים היו אמונים על הון ציבורי זה

117 שלא כטענתו של שלום שטרית (עמ' 103) כאילו דווח עליהן באיחור של חודש בעיתונות היומית.

118 ברוך חקלאי לאלוף יוסף אבידר, מנכ"ל משרד העבודה בירושלים, 4.8.1959, א"מ, ג-15/6143, עמ' 1.

119 בראון, אורגים קהילה.

120 ראו למשל: אסנת, 'מחייטים וסנדלרים'; שלמה סבירסקי, 'לא נחשלים אלא מנוחשלים', מחברות למחקר וביקורת, חיפה 1981; הנ"ל ודבורה ברנשטיין, 'מי עבד, עבד מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל אביב 1993, עמ' 120-147.

121 על התפיסה הרווחת של העיר כעיר פיתוח ראו לדוגמה: זמיר, באר שבע 1958/59; אלישע אפרת, עיירות הפיתוח בישראל: עבר או עתיד?, אחיאסף, תל אביב 1987. לסיבות לתפיסה זו ראו: איתן כהן, באר שבע: העיר הרביעית, כרמל, ירושלים 2006.

מבחינה ניהולית ופרופסיונלית: מנהלי מפעלים, ראשי זרועות השלטון המקומי והממשלתי, בעלי תפקידים בכוחות הביטחון, חוקרים, רופאים ומהנדסים. הם לא היו מקשה אחת, ועם זאת רובם היו שייכים למרכז החברתי-כלכלי-פוליטי של ישראל. הם עלו לפני 1948, בעיקר מארצות אירופה, והיו בעלי ניסיון תעסוקתי ולעתים השכלה גבוהה, שליטה בשפה העברית וקשרים עם השלטון המרכזי. חלק ניכר מהם היו אנשי תנועת העבודה.¹²² בתוך עשור וחצי הייתה שכבה זו, שהייתה הרוב בתקופת השלטון הצבאי, למיעוט קטן בעיר (כעשרה אחוזים). בסוף שנות החמישים של המאה ה-20 התגוונה אוכלוסייה זו עם הקמתם של מוסדות מחקר ורפואה, ומאמצע שנות השישים עברה ליישובים קהילתיים שהוקמו בסמוך לעיר.

בתחתית ההיררכיה צמחה שכבה שולית מהבחינות המעמדית, המרחבית והאתנית – רובה מנתה יוצאי צפון אפריקה,¹²³ שבאו בגל השלישי של ההגירה לבאר שבע וייצוגם בהנהגה היה שולי בהשוואה לקבוצות מזרחיות אחרות (בעיקר יוצאי עיראק).¹²⁴ ההתמקדות במזרחים לא הבטיחה את ייצוגו במחקר של השוני הדרמטי בין אלה שהגיעו בעלייה ההמונית לאלה שהגיעו ב'עליית המאסף', ושל ההבדלים ברמת ההתארגנות של הקהילות בארץ. מבחינה כמותית הייתה העלייה האחרונה גדולה בהרבה מקודמתה, בנגב כולו ובבאר שבע בפרט. חלק מעלייה זו הודר בדיוור, בתעסוקה ובעיקר במסלולי הניידות בכלכלת העיר, ולכן אפשר לשייכו לשוק העבודה השניוני (או לצבא המילואים התעשייתיים). לצד שתי קבוצות אלה התרחבה בבאר שבע, ובמדינה כולה, קבוצה של עולים שרובם באו לאחר 1948, חלקם סבלו תחילה מהדרה ואפליה, אך בהמשך מצאו מגורים ותעסוקה במסגרת הכלכלה המתרחבת. אנשיה זכו לניידות או לפחות לחיים 'מוסדרים' של יציבות, של הגנת האיגוד המקצועי ולקורת גג של קבע. הם חששו מאובדן אחיזתם בהישגים אלה, וכך, אף על פי שחלקם הזדהו עם מחאת המשתתפים באירועי ואדי סאליב בחיפה ובבאר שבע, הם העדיפו לטפל במצוקות בלי לאיים על המשטר הקיים, ולהמשיך בתמיכתם הפוליטית בו. קבוצה זו, שבבאר שבע אפשר לאפיינה כשייכת לשוק הראשוני-משני, זכתה אך למעט התייחסות בספרות שהתמקדה בקבוצות השוליים.

122 באר שבע זכתה לכינוי 'עיר ההסתדרות', מאיר-גליצנשטיין, מעמד ועדתיות, עמ' 44. על רקע זה אפשר להבין את כותרת הספר על ההסתדרות בבאר שבע: פורת, ארגון עובדים בונה עיר במדבר.

123 כאן לא עסקתי ברקע לאפליה, ובראשה התנשאות תרבותית ואוריינטליזם, הנדונים בספרות תחת מסגרות תאורטיות שונות. ראו למשל: אמנון רוז-קרקוצקין, 'אוריינטליזם, מדעי היהדות והחברה הישראלית: מספר הערות', ג'מאעה, ג (1999), עמ' 34-61; עזיזה כווס, 'תרבות מערבית, תיג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי שוויון אתני בישראל', סוציולוגיה ישראלית, א, 2 (1999), עמ' 385-428; אסנת, 'מחייטים וסנדלרים'; אלה שוחט, 'לדובב את השתיקות: ייצוג האישה והמזרח בקולנוע הישראלי', בתוך: רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, עמ' 245-252; רוזן, חובת האהבה הקשה; ירון צור, 'אימת הקרנבל: "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה', אלפיים, 19 (2000), עמ' 126-164.

124 לייחוד של יוצאי עיראק והנהגתם בבאר שבע ראו: מאיר-גליצנשטיין, מעמד ועדתיות; הנ"ל, 'מנהיגות אחרת'.

שאלות רבות נותרו להמשך המחקר: כיצד שקטה באר שבע? האם הניידות בעיר כללה את כל שכבות האוכלוסייה? האם הקיטוב המעמדי הצטמצם? איך הוצדק הפער בשיח המקומי? עובדה היא שמאבקם של הפנתרים השחורים לא סחף חלקים גדולים באוכלוסייה, ובאר שבע לא נודעה כחשובה בהקשר זה.¹²⁵

125 אך היו שהשתתפו בהפגנות ומהעיר יצא 'פנתר שחור' עם אג'נדה ייחודית – ויקטור אלוש.